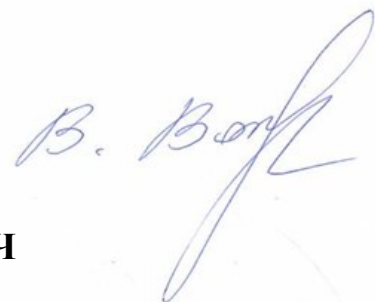

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ВАТРАС ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ

УДК 347.61/.64

ДЖЕРЕЛА СІМЕЙНОГО ПРАВА

Спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Тернопіль – 2020

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова.

Науковий консультант: доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України **Стефанчук Руслан Олексійович**, Верховна Рада України, Перший заступник Голови Верховної Ради України

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, доцент **Красицька Лариса Василівна**, Харківський національний університет внутрішніх справ, професор кафедри цивільного права та процесу факультету № 6;

доктор юридичних наук, доцент **Отрадна Олесь Олександрівна**, Тренінговий центр прокурорів України, директор;

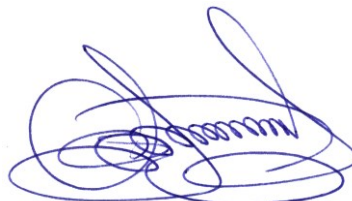
доктор юридичних наук, доцент **Кожевникова Вікторія Олександрівна**, Київський національний торговельно-економічний університет, професор кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права.

Захист відбудеться «30» січня 2021 року о 9-30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 58.082.04 у Західноукраїнському національному університеті за адресою: 46009, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11а, зал засідань.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Західноукраїнського національного університету за адресою: 46009, м. Тернопіль, вул. Бережанська, 4.

Автореферат розіслано «29» грудня 2020 року.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

С. В. Банах

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. З прийняттям у 2002 році Сімейного кодексу України (далі – СК України) розпочався процес реформування сімейного законодавства України.

Істотне значення в цьому процесі відіграє інтеграція економіки України до загальноєвропейського економічного простору, наближення її законодавства, політичної, правоохоронної та соціальної системи до стандартів Європейського Союзу (далі – ЄС), зважаючи на укладені угоди про безвізовий режим, реадмісію та асоціацію, а також імплементацію окремих директив ЄС з питань забезпечення прав людини та протидії дискримінації, в тому числі у сімейних правовідносинах. У зв'язку із цим, для сімейного права України мають значення такі джерела права, як директиви та регламенти, прийняті Європейським парламентом та Радою ЄС. За правовою природою ці документи дещо відрізняються від міжнародних договорів та національних нормативно-правових актів. Однак у СК України ці правові акти як джерела сімейного права не закріплені, хоча фактично застосовуються у світлі виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

На сучасному етапі істотно збільшилася роль джерел права, які містять соціально-правові приписи, призначені для здійснення індивідуального правового регулювання, або моделюються в суспільстві як звичаєві та релігійні норми, які в подальшому можуть бути визнані державою у випадку неможливості врегулювання сімейних відносин «традиційними» для держави джерелами сімейного права. Водночас у сімейному законодавстві закріплено місце та правова природа лише звичаїв та договорів, однак не визначається роль релігійних норм у врегулюванні сімейних відносин, хоча вони фактично застосовуються під час вирішення сімейних спорів. Також Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» регламентовано особливе значення рішень та практики Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Змінюються підходи до розуміння джерел сімейного права, які виникають у процесі правозастосовчої діяльності, передусім судів, які розглядають сімейно-правові спори і на цій основі формують відповідну судову практику, результатом узагальнення якої стають правові позиції вищих судових інстанцій. Судово-правова реформа 2016 року істотно розширила повноваження Верховного Суду та Конституційного Суду України в розробці правових позицій та зробила ці правові позиції обов'язковими для застосування під час вирішення сімейних спорів та справ конституційної юрисдикції з сімейно-правових питань. Такі правові позиції, попри свою підзаконну та рекомендаційну природу у випадку прогалин у праві, передусім у термінологічному та правозастосовчому сенсі, мають вирішальне значення як для правового регулювання сімейних відносин, так і для конкретних осіб у межах справи, щодо якої може бути застосована відповідна правова позиція. На жаль, наукового дослідження місця правових позицій як джерел саме сімейного права майже не проводилося. Ї досі продовжується дискусія щодо того, чи є правові позиції Верховного Суду та Конституційного Суду України, а також правова доктрина взагалі джерелами права, в тому числі сімейного, чи вони є лише інтерпретаційними правовими актами (судові правові позиції), чи науковою літературою (правова доктрина).

На сьогодні проблематика визначення джерел права в межах теорії права представлена науковими працями багатьох вчених-правознавців: С. С. Алексєєв,

І. В. Боршевський, С. В. Бошно, Е. Бредлі, Я. Р. Веберс, О. Б. Венгеров, М. В. Вітрук, М. М. Вопленко, Т. В. Гурова, С. Д. Гусарев, О. В. Дворнікова, В. В. Дервоєд, М. Дженіс, Є. П. Євграфова, В. М. Жуйков, Ю. А. Задорожний, О. В. Зайчук, С. Л. Зівс, О. П. Івановська, О. А. Іванюк, К. Ю. Ісмаїлов, С. А. Карапетян, С. Ф. Кечек'ян, Д. А. Керімов, С. О. Комаров, В. В. Копейчиков, О. О. Кравчук, О. А. Кузнєцова, В. В. Лазарєв, Л. В. Лазарєв, Л. А. Луць, М. М. Марченко, О. Г. Мурашин, П. О. Недбайло, В. С. Нерсисянц, І. М. Овчаренко, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, Л. І. Петражицький, О. В. Петришин, С. П. Погребняк, П. М. Рабінович, В. В. Решота, І. В. Семеніхін, О. Ф. Скакун, Ю. О. Тихомиров, Р. Б. Тополевський, Д. Ю. Хорошковська, М. В. Цвік, В. М. Шаповал, О. Ф. Шебанов, Г. Ф. Шершеневич та ін. Зокрема такі учені, як О. М. Балинська, О. М. Джужа, Р. А. Калюжний, Л. А. Корунчак, С. В. Ясечко, В. А. Ященко сформували необхідний теоретико-методологічний апарат, який дозволив нам виробити власну методологію дослідження проблематики джерел сімейного права.

Окремим аспектам історіографії сімейного законодавства, яке було чинним на українських землях, в тому числі з питань змісту та особливостей джерел сімейного права, були присвячені наукові праці теоретиків права та істориків, таких як: В. І. Андрюліс, О. О. Балко, Ю. Барон, Х. Бехруз, О. М. Бирлюк, І. Й. Бойко, Л. Л. Голубєва, М. В. Гримич, Г. В. Дербіна, Р. М. Достдар, Т. І. Довнар, О. І. Загоровський, О. П. Івановська, О. В. Клименко, О. А. Кудінов, В. С. Кульчицький, Т. О. Матвєєва, Л. В. Мілов, О. І. Нелін, О. М. Немков, В. І. Озель, М. М. Оніщенко, Т. О. Остапенко, О. А. Підпригора, Т. О. Подковенко, Ю. М. Походзіло, О. О. Тєся, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Т. Є. Харитонова, М. К. Цатурова, В. О. Ципін, Н. І. Шутко та інші.

Велике значення для цього дисертаційного дослідження, зважаючи на субсидіарне застосування цивільно-правових норм до сімейних відносин, мають напрацювання таких представників цивільного права, як: О. В. Басай, О. П. Білан, В. І. Борисова, Є. В. Вавілін, В. А. Васильєва, Є. В. Васьковський, М. К. Галянтич, С. Д. Гринько, А. Б. Гриняк, О. В. Дзера, А. С. Довгерт, В. В. Долинська, А. І. Дрішлюк, І. Р. Калаур, О. О. Кот, О. В. Кохановська, О. Д. Крупчан, Н. С. Кузнєцова, І. С. Лукасевич-Крутник, В. В. Луць, Р. А. Майданик, О. О. Отраднова, М. М. Сібільов, В. М. Слома, К. П. Побєдоносцев, С. О. Погрібний, І. В. Спасибо-Фатєєва, Р. О. Стефанчук, Н. В. Федорченко, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Я. М. Шевченко, Р. Б. Шишка, О. С. Яворська, В. Л. Яроцький та інші.

Окремі проблеми джерел сімейного права порушувалися у працях також представників сімейного права: В. К. Антошкіна, І. В. Апопій, Т. О. Ариванюк, Л. М. Баранова, І. В. Білоус, С. Б. Булеца, Т. В. Бондар, В. С. Гопанчук, Л. Є. Гузь, А. В. Гузь, І. В. Жилінкова, В. В. Залеський, К. А. Казарян, О. М. Калітенко, В. О. Кожевникова, Л. В. Красицька, М. В. Логвінова, Г. К. Матвєєв, М. В. Менджул, М. Б. Ніколенко, Я. В. Новохатська, О. В. Оніщенко, Л. М. Пчелінцева, І. Е. Рєвуцька, О. В. Розгон, У. В. Романюк, З. В. Ромовська, В. О. Рясенцев, І. Л. Сердечна, С. В. Сивохіна, О. М. Сафончик, Д. І. Сидоренко, Н. М. Тарусіна, Д. І. Фолошня, С. Я. Фурса, Ю. С. Червоний, О. О. Щишак-Качак, О. А. Явор тощо.

Втім, серед наукових праць зазначених вчених майже відсутні комплексні наукові дослідження, присвячені джерелам правового регулювання сімейних відносин.

Наукові праці вказаних вище та інших вітчизняних і зарубіжних фахівців становили теоретичне підґрунтя для пошуку нових шляхів вивчення природи, загальних та спеціальних ознак, основних критеріїв для класифікації джерел сімейного права, а також сутності окремих джерел сімейного права, розробки теоретико-методологічних і практичних підходів щодо вирішення проблем у цій сфері, вироблення науково-обґрунтованих рекомендацій, спрямованих на подолання відповідних теоретико-правових та прикладних проблем. Викладене вище й обумовило необхідність подальших розробок у цій сфері, що свідчить про правильність вибору теми та доцільність проведення її науково-практичного дослідження.

На підставі зазначеного можна зробити висновок, що дослідження джерел сімейного права є актуальним, та має важливе теоретичне і практичне значення, що зумовило необхідність його проведення на рівні докторської дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертація виконана відповідно до наукової теми кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова на 2013–2017 роки «Удосконалення механізму правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин у контексті приведення законодавства України до європейських стандартів» та на 2017–2023 роки «Актуальні питання правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин у контексті приведення законодавства України до європейських стандартів» (державний реєстраційний номер 0117U000105, що є складовою наукової теми Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова на 2013–2016 роки «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» (державний реєстраційний номер 0108U008927) та на 2017–2026 роки (державний реєстраційний номер 01178U000103).

Тема дисертаційного дослідження «Джерела сімейного права» була затверджена вченою радою Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (протокол № 2 від 24 вересня 2010 року).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертаційного дослідження полягає у вирішенні наукової проблеми – розробці цілісної концепції джерел сімейного права в умовах сучасного праворозуміння та євроінтеграційних процесів України, виробленні науково-теоретичних підходів для розв'язання теоретико-правових та прикладних проблем у зазначеній сфері і напрацюванні на її основі практичних пропозицій щодо вдосконалення сімейного законодавства.

Для досягнення поставленої мети в дисертації передбачено вирішення таких завдань:

- сформулювати основні теоретичні підходи до визначення поняття та сутності джерел сімейного права;
- охарактеризувати систему джерел сімейного права, виділити авторські критерії класифікації джерел сімейного права;
- виявити історичні передумови становлення та формування джерел сімейного права на території України;
- з'ясувати місце та роль законів, підзаконних правових актів як джерел сімейного права;
- охарактеризувати місце загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, права ЄС, загальних засад правового регулювання сімейних відносин;

- визначити особливості застосування договорів, звичаїв та релігійних норм під час вирішення сімейних спорів;

- актуалізувати зміст і значення судових та адміністративних прецедентів, правової доктрини у системі джерел сімейного права;

- виявити теоретичні та практичні проблеми формування судової практики як джерела сімейного права, в тому числі проаналізувати правові позиції Верховного Суду та Конституційного Суду України, а також практику ЄСПЛ у системі джерел сімейного права;

- розробити пропозиції та рекомендації з питань удосконалення правового регулювання застосування джерел сімейного права.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі правотворчості та правозастосування джерел сімейного права.

Предметом дослідження є джерела сімейного права.

Методи дослідження обрано відповідно до мети та завдань дослідження, з урахуванням його об'єкта та предмета.

Достовірність отриманих результатів та висновків відповідно до визначеної теми і завдань забезпечується використанням загальнотеоретичних та спеціальних методів наукового пізнання, що становлять методологічну основу дисертаційного дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження стали філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові методи пізнання. Так, за допомогою загальнонаукового *діалектичного методу* дослідження розкрито елементи системи джерел сімейного права у їх взаємозв'язку та взаємодії (*підрозділ 1.2*); *індуктивний та дедуктивний методи* – використано під час узагальнення емпіричної інформації з тематики дослідження (*усі розділи дисертації*); метод синтезу – під час визначення ознак та характеристик деяких джерел сімейного права (*підрозділи 1.1 і 1.3, розділи 3, 4, 5 і 6*); за допомогою *методу аналізу* система джерел сімейного права вивчається через дослідження її елементів; за допомогою системно-структурного методу розкривається сутність джерел сімейного права як системи і визначається їхній взаємозв'язок та зіставлення (*підрозділ 1.2*).

Порівняльно-правовий метод застосовувався для порівняння особливостей джерел сімейного права в Україні та інших державах (*усі розділи дисертації*); історико-правовий метод – для дослідження становлення та формування джерел сімейного права (*підрозділи 2.1–2.3*).

Використання *синергетичного методу* дозволило дослідити поняття джерела права та відмежувати його від суміжних правових понять (*підрозділи 1.1, 2.2*); *статистичного методу* – для ілюстрації показників діяльності судів із застосування джерел сімейного права, практики ЄСПЛ (*розділи 4, 5 і 6*); *методу класифікації та групування* – для виділення основних критеріїв для класифікації джерел сімейного права, а також виділення окремих їхніх видів та розкриття їхньої правової природи (*підрозділи 1.2, 1.3 і 2.3*); *логіко-семантичний метод* забезпечив поглиблення понятійного апарату й обґрунтування нових категорій для використання в нормотворчій діяльності (*підрозділи 1.1, 2.3 і 5.1*).

Формально-юридичний метод спрямовано на дослідження нормативних джерел і виявлення недоліків чинного законодавства України та вироблення пропозиції щодо його вдосконалення (*усі розділи дисертації*).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційне дослідження є кваліфікаційною науковою працею, у якій вперше в українській доктрині приватного права розроблено загальнотеоретичні положення щодо лібералізації джерел сімейного права в умовах сучасного праворозуміння та євроінтеграційних процесів України, що спрямовані на забезпечення ефективного механізму правового регулювання сімейних відносин та зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб. На підставі цього сформульовано нові або такі, що містять елементи наукової новизни положення, які виносяться на захист:

уперше:

1) *сформульовано* поняття джерел сімейного права у широкому та вузькому значенні. Джерела сімейного права у широкому значенні – це особлива правова категорія, яка позначає сукупність державно-правових, соціально-правових приписів та правових позицій у сфері сім'ї та шлюбу, що регулюють особливу сферу суспільних відносин за допомогою особливого метода правового регулювання, на які мають великий вплив традиції та релігія, яким притаманна тріадна структура та ієрархічна система, що передбачає пріоритетне застосування державно-правових приписів і допоміжний характер соціально-правових приписів та правових позицій, які застосовуються до регулювання сімейних відносин, що не охоплені правовим регулюванням державно-правовими приписами або можливість такого регулювання санкціонується державою, мають особливу мету правового регулювання та відображають процеси глобалізації зі збереженням балансу національних і державних інтересів із загальносвітовими процесами. Джерела сімейного права у вузькому значенні – сукупність державно-правових, соціально-правових приписів та правових позицій, що містять норми сімейного права та регулюють сімейні відносини;

2) *визначено* систему джерел сімейного права як сукупність взаємопов'язаних державно-правових, соціально-правових приписів та правових позицій, що є джерелами сімейного права і врегульовують сімейні відносини, становлять поліструктурну, взаємопов'язану та взаємообумовлену, ієрархічну систему правових форм, які мають зовнішній (щодо джерел права як таких), динамічний (в аспекті регулювання сімейних відносин), стабільний (в аспекті реалізації правових приписів та правових позицій), об'єктивний (формуються під впливом об'єктивних обставин, таких як суспільний та державний розвиток, що зумовлюють необхідність прийняття, зміни або скасування правових приписів та правових позицій) та суб'єктивний (виражають правову свідомість суб'єкта правотворчості та правозастосування) характер;

3) *розглянуто* систему джерел сімейного права у контексті синергетичного методу дослідження як єдину динамічну систему, внутрішні зв'язки якої обумовлюють динаміку джерел сімейного права в системі, та визначено напрями розвитку джерел сімейного права України з урахуванням міжнародного та європейського досвіду регулювання сімейних відносин;

4) *запропоновано* рівні джерел сімейного права відповідно до їх змісту: *перший* рівень складають джерела, які містять державно-правові приписи; *другий* рівень – джерела, які містять соціально-правові приписи; *третій* рівень – джерела, які містять правові позиції. Обґрунтовано пріоритетне застосування державно-правових приписів і допоміжний характер соціально-правових приписів та правових позицій;

5) *обґрунтовано віднесення* до джерел сімейного права таких джерел, які містять соціально-правові приписи у сімейному праві (звичай, релігійні норми, договір). Запропоновано визначення поняття соціально-правового припису як правила поведінки, створеного соціальною групою або суспільством у цілому, яке санкціоноване або визнане державою та застосовується у випадку наявності прогалини в праві, або допустиме застосування звичаю в разі, якщо держава, визначаючи правовий припис, позиціонує його як обов'язковий лише в разі відсутності соціального регулятора, при цьому відсутність визнання або санкціонування соціального припису не впливає на регулювання сімейних відносин, а лише передбачає визнання юридичних наслідків та правовий захист з боку інших осіб та держави;

6) *з'ясовано* правову природу принципів сімейного права, які за своєю сутністю є джерелами вищої юридичної сили щодо інших джерел (крім Конституції України), відповідно до яких здійснюється регулювання сімейних відносин іншими джерелами сімейного права, та проведено їх класифікацію за дихотомічним підходом на принципи, прямо визначені в конституційному, сімейному або цивільному законодавстві, та принципи сімейного права, визначені через тлумачення змісту сімейно-правових норм;

7) *розкрито* значення принципів і норм міжнародного права в сімейному праві. Зроблено висновок, що вони є або самостійним джерелом сімейного права, яке міститься у відповідних правових документах міжнародних організацій, учасниками яких є переважна кількість держав світу або певного регіону (загальновизнані норми міжнародного права), або принципами, сформульованими в межах відповідних міжнародних документів, укладених переважною кількістю держав світу або певного регіону (загальновизнані принципи міжнародного права). Запропоновано закріпити такий порядок їх застосування у СК України: а) мають пріоритетне значення у правовому застосуванні поряд із міжнародними договорами; б) у випадку застосування аналогії права – застосовуються поряд із принципами сімейного права (маючи щодо них пріоритет);

8) *обґрунтовано*, що джерелом сімейного права є індивідуальний та нормативно-правовий договір. Договір як соціальний регулятор сімейних відносин, який здійснює індивідуальне правове регулювання сімейних відносин між конкретними особами (сторонами договору та вигодонабувачами), а від інших осіб вимагається лише визнання відповідного правового режиму. Нормативно-правовий договір є винятковим джерелом сімейного права, який застосовується у випадках необхідності врахування думки кількох публічно-правових суб'єктів, у тому числі органів державної влади (у разі їх розбіжності щодо правового регулювання низки сімейних відносин), релігійних організацій (у випадках необхідності врахування думки церкви, якщо вона має панівне становище у суспільстві) і має установчий характер під час прийняття нових правових актів, які повинні йому відповідати;

9) *запропоновано* віднести до джерел сімейного права такі звичаї, які: а) регулюють шлюбні, подружні і прирівняні до них відносини; б) регулюють відносини батьків та дітей; в) регулюють інші родинні відносини; г) регулюють відносини усиновлення та відносини, пов'язані із влаштуванням дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Доведено, що до числа таких звичаїв повинні бути включені звичаї національних меншин та місцевих звичаїв, звичаї ділового обороту, релігійні та загальносуспільні звичаї, звичаї українського народу,

звичаї іноземних держав, зважаючи на їх фактичне застосування у судовій практиці;

10) *обґрунтовано доцільність віднесення до джерел сімейного права* правової доктрини. Зроблено висновок про застосування судом правової доктрини у разі, якщо певні сімейні відносини не врегульовані СК України, іншими нормативно-правовими актами, або домовленістю (договором) сторін, або якщо таке врегулювання є суперечливим;

11) *проведено розмежування* судового прецеденту та судової практики. Судовий прецедент – це правова позиція, що міститься у відповідному судовому рішенні суду загальної юрисдикції, як правило, вищого (для України – у постанові Верховного Суду), що є зразком для вирішення аналогічної справи або для тлумачення правового припису, що міститься в акті сімейного законодавства, якщо він викладений нечітко або має місце прогалина у праві. Судова практика – це фактично складений порядок вирішення певних справ, тобто судовий звичай. Доведено, що в разі закріплення судової практики на рівні постанови Верховного Суду вона може мати прецедентний характер, а в іншому випадку застосовується як джерело переконливого характеру;

удосконалено:

12) *дефініцію* поняття «правова позиція» в сімейному праві, яку запропоновано визначати як висновок суду як суб'єкта застосування правової норми, відповідного адміністративного органу, а також доктринальні позиції науковців, які можуть рекомендувати усунути прогалини у праві, якщо норма сімейного права нечітко визначає правила поведінки, або передбачити кращий спосіб застосування відповідної правової норми (з обмеженнями, передбаченими відповідною правовою системою);

13) *наукову класифікацію* джерел сімейного права. Запропоновано джерела сімейного права поділяти з позиції змісту, структури та форм вираження на такі види: нормативно-правові акти, загальні засади регулювання сімейних відносин, принципи сімейного права, загальновизнані принципи і норми міжнародного права, міжнародні договори, нормативно-правові договори, правові акти ЄС, звичаї, релігійні норми, сімейні договори, правова доктрина, судовий та адміністративний прецеденти, судова практика Конституційного Суду України, Верховного Суду, ЄСПЛ;

14) *ознаки* джерел сімейного права. Виділено загальні та спеціальні ознаки. До *загальних* ознак віднесено ознаки, які є спільними з джерелами права загалом (правотворча значимість, всезагальність, нормативність, загальнообов'язковість та загальновідомість (доступність), гарантованість засобами суспільного впливу або державного примусу, формальна визначеність змісту, офіційний характер, публічність, особлива юридична форма вираження і закріплення правових приписів, легальність та легітимність, системність, внутрішня структурованість, ієрархічність). *Спеціальними* запропоновано вважати ознаки, які регулюють специфічну сферу суспільних відносин за допомогою особливого метода правового регулювання; на них мають великий вплив традиції та релігія; їм притаманна тріадна структура та ієрархічна система, що передбачає пріоритетне застосування державно-правових приписів і допоміжний характер соціально-правових приписів та правових позицій, що застосовуються до регулювання сімейних відносин, які не охоплені правовим регулюванням державно-правовими приписами або можливістю

такого регулювання санкціонується державою. Такі ознаки мають особливу мету правового регулювання – зміцнення сім'ї як соціального інституту та союзу конкретних осіб та відображають процеси глобалізації зі збереженням балансу національних і державних інтересів із загальносвітовими процесами;

15) *положення* щодо генезису джерел сімейного права в історичному дискурсі. Зроблено висновок, що в *античний період* основними джерелами сімейного права були правові звичаї, закони правителів держав того часу, які приймалися на їхній основі, норми римського права, які поширили свою дію на окремі держави Північного Причорномор'я після встановлення над ними римського протекторату (нормативно-правові акти, правова доктрина, договори, адміністративна практика (акти преторського права), норми канонічного права. Доведено, що в *ранньому середньовіччі* джерельна база регулювання сімейних відносин характеризувалася наявністю трьох правових систем: норм канонічного сімейного права; норм Руської Правди, церковних статутів та інших актів князівського законодавства; звичаєвих норм.

Обґрунтовано, що основними джерелами сімейного права на українських землях *польсько-литовської доби* стали спочатку джерела сімейного права Київської держави, а в подальшому – Литовські статuti 1529, 1566 та 1588 років (щодо шляхти), магдебурзького (щодо жителів міста) та звичаєвого (щодо селян) права при збереженні пріоритету в застосуванні норм канонічного права в питаннях регулювання умов укладення шлюбу, процедури його укладення (через вінчання), змісту особистих немайнових прав подружжя, батьків та дітей, підстав та порядку розірвання шлюбу. Аргументовано, що в період існування Української гетьманської держави основним джерелом сімейного права стають правові звичаї (за збереження трьох систем джерел сімейного права), спроби кодифікації яких робилися у другій половині XVIII ст. У період *входження українських земель до Російської та Австро-Угорської імперій* певний час зберігали свою чинність джерела сімейного права польсько-литовського часу та Гетьманщини, однак з першої половини XIX ст. основним джерелом сімейного права стає кодифікований нормативно-правовий акт, а інші джерела сімейного права, такі як звичаї, релігійні норми, акти місцевих органів державної влади, мали другорядний характер і застосовувалися лише у випадках, коли це допускалося основним нормативно-правовим актом або для усунення прогалин у законодавстві.

У період *Української національно-визвольної революції 1917–1921 років* у сімейному праві зберігається чинність російського та австрійського законодавства, а законодавчі акти, що приймалися в цей час лише епізодично стосувалися сімейних правовідносин. Основним джерелом сімейного права в *радянський період* спочатку стають урядові декрети, а після 1919 року – сімейні кодекси, норми звичаєвого та канонічного права в цей період втрачають юридичне значення (однак видані в період до формування органів реєстрації актів цивільного стану відповідні релігійні акти реєстрації шлюбів визнавалися), у подальшому – Основи законодавства про шлюб та сім'ю СРСР та союзних республік, а також окремі Укази Президії Верховної Ради СРСР. Доведено, що СК України від 10 січня 2002 р. ознаменував відхід від радянської традиції права, виключення окремих інститутів і норм (державна реєстрація актів цивільного стану, опіка та піклування), визначення кардинально нового розуміння сім'ї та шлюбу, що будуються на звичаях та традиціях Українського народу, запозичення передового світового та європейського досвіду сімейно-правового регулювання;

16) *ознаки* індивідуального договору як джерела права у сфері індивідуального регулювання сімейних відносин з уточненням: 1) сімейний договір є джерелом, що має дуалістичну природу: з одного боку – це правочин, спрямований на урегулювання приватноправових відносин, з іншого боку – це джерело права, правові приписи, що містяться в ньому не лише реалізуються добровільно сторонами договору, але й можуть бути виконані примусово за сприяння органів державної влади, передусім суду, органів опіки та піклування, які також зобов'язані визнавати правовий режим, встановлений договором; 2) цим договором здійснюється індивідуальне правове регулювання сімейних відносин чітко визначених осіб (сторін договору та вигодонабувачів), від інших осіб вимагається лише визнання відповідного правового режиму; 3) є похідним джерелом сімейного права, яке застосовується для врегулювання сімейних відносин, нерегульованих сімейним законодавством; 4) є підзаконним джерелом сімейного права, оскільки у ієрархії джерел сімейного права перебуває нижче джерел, які містять державно-правові приписи, а також найважливіших джерел, які містять соціально-правові приписи (моральні засади суспільства); 5) є додатковим джерелом сімейного права, оскільки, як правило, не є самостійним регулятором сімейних відносин, а деталізує існуючі державно-правові приписи, визначені іншими джерелами сімейного права, застосовується поруч із ними;

17) *науково-теоретичне обґрунтування* можливості застосування релігійних норм як звичаєвих норм судами та іншими органами державної влади і місцевого самоврядування як допоміжного джерела сімейного права, а також необхідності врахування впливу релігійних норм на поведінку суб'єктів під час розгляду сімейних спорів за участі представників національних меншин для яких подібні джерела соціального регулювання є зобов'язальними приписами;

18) *визначення* правового прецеденту як джерела права, що стає таким у результаті прийняття відповідного рішення суб'єктом правозастосовчої діяльності, одночасно є індивідуальним правовим актом і моделлю для органу або органів, у системі яких прийняте відповідне рішення, під час прийняття рішень у аналогічних правовідносинах. Підтримано доктрину «добудови права судом» та аргументовано, що судові рішення, яке має прецедентний характер, є обов'язковим під час вирішення аналогічних справ цим судом, а також судами нижчої інстанції. Доведено, що правовий прецедент, який створено органом виконавчої влади (адміністративний прецедент), є обов'язковим як для цього органу, так і для нижчих органів. Застосування правового прецеденту обмежується відповідними процесуальними відносинами – він застосовується правозастосовчим органом і не реалізується поза цивільним чи адміністративним процесом;

набули подальшого розвитку:

19) *положення* щодо класифікації підзаконних нормативно-правових актів. Запропоновано за предметом правового регулювання виділяти такі: програмного характеру; з питань забезпечення реалізації державних програм та норм законодавства розпорядчого характеру, що є підставою для прийняття інших нормативно-правових актів; з питань створення допоміжних та дорадчих органів щодо реалізації державної сімейної політики; з питань реалізації положень законодавства про влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; з питань реалізації положень законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству; з питань реалізації положень законодавства про державну реєстрацію актів цивільного стану; з питань реалізації положень

законодавства про утримання дітей; з питань забезпечення усиновлення дітей; з питань реалізації положень про сімейні договори;

20) *визначення* звичаю як джерела сімейного права. Зроблено висновок про те, що звичаєм є таке джерело сімейного права, яке містить соціально-правові приписи (національної меншини, іншої соціальної групи, суспільства в цілому), що сформувався внаслідок тривалого і регулярного використання тих самих правил у сімейних відносинах, санкціоноване державою як таке, що має застосування судом у випадках неврегульованості сімейних відносин СК України або іншими актами сімейного законодавства, які поряд із моральними засадами суспільства та принципами сімейного права мають пріоритет у застосуванні перед правовим звичаєм;

21) *положення*, що релігійні норми можуть застосовуватися як звичаєві норми судом та іншими органами державної влади і місцевого самоврядування та допоміжне джерело сімейного права. Обґрунтовано, що релігійні норми застосовуються особами – представниками відповідних конфесій як соціальні норми добровільно (зокрема в тих сферах, які не охоплюються правовим регулюванням: відносини вінчання (розвінчування), хрестин (таїнства хрещення), відносини між хрещеними батьками та похресниками);

22) *положення* про місце судових актів у системі джерел сімейного права. Встановлено, що джерелами прецедентного характеру є постанови Верховного Суду та Пленуму Верховного Суду, які містять відповідні правові позиції. Зроблено висновок, що у разі відсутності закріплення судової практики на рівні постанови Верховного Суду, ця практика застосовується як джерело переконливого характеру. Такі документи, як огляди судової практики, інформаційні листи вищих судових інстанцій, судова статистика та інформаційно-аналітичні матеріали судів є лише формою систематизації відповідних судових рішень та правових позицій і джерелами сімейного права не визнаються. З'ясовано, що не є джерелами сімейного права також судові рішення місцевих та апеляційних судів;

23) *доктринальні погляди* щодо правових позицій Конституційного Суду України. Визнано їх джерелами сімейного права, що можуть бути застосовані під час вирішення сімейних справ та справ, які віднесені до компетенції Конституційного Суду України, поряд із іншими джерелами сімейного права. Обґрунтовано, що правові позиції Конституційного Суду України мають субсидіарний та правозастосовний характер і є застосовними лише у сферах, належним чином не врегульованих іншими джерелами права (усунення правових прогалів, колізій та розкриття правових термінів та порядку застосування правових норм);

24) *положення* щодо рішень ЄСПЛ, які є джерелом сімейного права в Україні, мають застосовуватись судами при вирішенні аналогічних сімейних спорів нарівні із правовими позиціями Верховного Суду (однак перші мають пріоритет). Зроблено висновок, що рішення ЄСПЛ, прийняті щодо України, є обов'язковими, в тому числі в частині внесення змін до законодавства України та практики його застосування, адміністративної практики, тобто застосовуються як підстава для правотворчої діяльності відповідних органів державної влади.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані:

– у *науково-дослідній сфері* – як підґрунтя для подальших загальнотеоретичних наукових досліджень поняття та правової природи джерел сімейного права;

– у навчальному процесі – під час викладання навчальних дисциплін «Сімейне право», «Проблеми сімейного права» (*Акт впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження у освітню діяльність Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова від 14 вересня 2020 року, Акт впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження у діяльність Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури Хмельницької області від 04 листопада 2020 року*);

– у нормотворчому процесі – для удосконалення сімейного законодавства у сфері визначення правової природи джерел сімейного права (*Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження у законотворчу діяльність Комітету з питань правової політики Верховної Ради України від 22 жовтня 2020 року, Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження Комітету з питань правоохоронної діяльності Верховної Ради України від 14 грудня 2020 року*);

– у правозастосовній діяльності судових та інших юрисдикційних органів – під час вирішення спорів, що виникають із сімейних правовідносин як теоретична база для судового застосування джерел сімейного права (*Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження у практичну діяльність Центрально-Західного міжрегіонального управління Міністерства юстиції (м. Хмельницький) від 20 листопада 2020 року*).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано здобувачем самостійно, сформульовані в ньому положення та висновки обґрунтовані на основі особистих досліджень автора. У співавторстві підготовлено дві колективні монографії та сімнадцять навчальних посібників, науково-практичних коментарів та збірників законодавства. У дисертації ідеї та розробки, які належать співавторам, не використовувались.

Апробація результатів дослідження. Дисертаційна робота обговорювалася на засіданнях кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова та спільному засіданні кафедри цивільного права та процесу і кафедри міжнародного та європейського права Хмельницького університету управління та права. Основні положення дисертаційного дослідження апробовані на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових і науково-практичних конференціях: Міжнародній науковій конференції «Восьмі осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 13–14 листопада 2009 р.), Міжнародній науковій конференції «Дев'ять осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 12–13 листопада 2010 р.), Науково-практичному круглому столі «Пан'європейська кодифікація приватного права та її вплив на кодифікацію цивільного законодавства України» (м. Хмельницький, 19 листопада 2010 р.), Міжнародній науковій конференції «Десяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 18–19 листопада 2011 р.), Міжнародній науковій конференції «Одинадцять юридичні читання» (м. Хмельницький, 23–24 листопада 2012 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Вплив права та закону на сучасний розвиток суспільства» (м. Ужгород, 27–28 грудня 2012 р.), круглому столі «Проблеми та шляхи вдосконалення правового регулювання відносин щодо застосування допоміжних репродуктивних технологій» (м. Хмельницький, 15 березня 2013 р.), Міжнародній науковій конференції «Дванадцять осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 8–9 листопада 2013 р.), Міжнародній науковій конференції «П'ятнадцять осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 21–22 жовтня 2016 р.), Круглому столі «Актуальні проблеми здійснення та захисту

сімейних прав» (м. Хмельницький, 30 травня 2016 р.), Міжнародному науково-практичному круглому столі *«Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС»* (м. Київ, 6 червня 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції *«Конституційні цінності: правова природа та практика реалізації»* (м. Хмельницький, 17 травня 2019 р.), Міжнародній науковій конференції *«Вісімнадцяті осінні юридичні читання»* (м. Хмельницький, 25 жовтня 2019 р.), Міжнародній науково-практичній конференції *«Цивільне право України : нові виклики і перспективи розвитку»*, присвяченій 98-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора, член-кореспондента АН УРСР В. П. Маслова (м. Харків, 28 лютого 2020 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації висвітлено в 63 наукових публікаціях, з яких *одна* – одноосібна монографія, *дві* – колективні монографії, *сімнадцять* статей, опублікованих у вітчизняних фахових виданнях, *сім* наукових статей, опублікованих у наукових періодичних виданнях інших держав, *чотирнадцять* матеріалів і тез доповідей міжнародних, всеукраїнських, науково-практичних та наукових конференцій та заходів.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою і завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, шістьох розділів, які включають в себе двадцять чотири підрозділи і тринадцять параграфів, висновків, списку використаних джерел та семи додатків. Загальний обсяг дисертації становить 516 сторінок, обсяг основного тексту – 419 сторінок. Список використаних джерел складається з 828 найменувань та міститься на 79 сторінках. Додатки містяться на 18 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується вибір теми дослідження; її зв'язок із науковими програмами, планами, темами; визначається мета та завдання, предмет і об'єкт дисертаційного дослідження; характеризуються методи наукового пізнання, використані в роботі; сформульовані положення, які складають наукову новизну результатів дослідження та ступінь їхньої новизни; розкривається теоретичне та практичне значення отриманих результатів; наводяться відомості про апробацію матеріалів дисертації; анонсується структура дисертації та зазначається її загальний обсяг.

Розділ 1 «Теоретико-правові та методологічні засади визначення і систематизації джерел сімейного права» складається із трьох підрозділів, які присвячені дослідженню поняття джерел сімейного права в теорії права та доктрині сімейного права, розкриттю загальних та спеціальних ознак джерел сімейного права, дослідженню системи джерел сімейного права і здійсненні на цій основі класифікацій джерел сімейного права за різними критеріями.

У **підрозділі 1.1 «Поняття та сутність джерел сімейного права. Співвідношення джерел сімейного права з іншими суміжними правовими категоріями»** досліджено особливості визначення поняття «джерела права» у теорії права, у доктринах окремих галузей права, в тому числі сімейного права. Зокрема з'ясовано, що дефініцію «джерела сімейного права» можна визначити в широкому значенні на підставі їх ознак, значення та місця в системі правових категорій; з позиції їх змісту, структури та форми вираження; за критерієм структурованості джерел за видами; з позиції їх юридичного значення у процесі правозастосування та у вузькому розумінні.

Зазначаючи зіставлення понять «джерела сімейного права» та «форми сімейного права», встановлено, що поняття «джерела права» і «форма права» не ототожнюються, оскільки форма права – це саме форма зовнішнього вираження правових приписів та правових позицій, а джерелом права є самі правові приписи та позиції, які однак набувають своїх властивостей саме у зв'язку із зовнішнім закріпленням їх у відповідних правових актах, прецедентах, судових рішеннях, або в силу фактичного застосування неписаних джерел права, які в той же час, так само об'єктивуються у письмових документах. У той же час, якщо говорити про формальне розуміння джерел права, можна ототожнити поняття форми та джерела права, оскільки вони, по суті, є невіддільні (документ, який не містить правових приписів та правових позицій не є джерелом права, а відповідна правова позиція/правовий припис не мають правових наслідків без зовнішнього вираження). Тому джерело права має розглядатися не лише у формальному, а й у змістовому значенні.

З позиції змісту, структури та форми вираження, джерела сімейного права – це сукупність державно-правових, соціально-правових приписів та правових позицій, які регулюють сімейні відносини та відображаються в таких формах як нормативно-правові акти, загальні засади регулювання сімейних відносин, принципи сімейного права, загальновизнані принципи і норми міжнародного права, міжнародні договори, нормативно-правові договори, правові акти ЄС, звичаї, релігійні норми, сімейні договори, правова доктрина, судовий та адміністративний прецеденти, судова практика Конституційного Суду України, Верховного Суду, ЄСПЛ. З цієї позиції, поняття «джерела сімейного права» та «форми сімейного права» тотожні.

Підрозділ 1.2 «Система та види джерел сімейного права» присвячено дослідженню доктринальних підходів щодо сутності та правової природи системи джерел сімейного права. Зокрема, визначено поняття системи джерел сімейного права та виділено її ознаки, якими є поліструктурність, взаємопов'язаність та взаємообумовленість, ієрархічність, одночасно динамічний (в аспекті регулювання сімейних відносин) та стабільний (в аспекті реалізації правових приписів та правових позицій) характер, об'єктивний (в частині залежності від об'єктивних обставин, таких як суспільний та державний розвиток) та суб'єктивний (виражають правову свідомість суб'єкта правотворчості та правозастосування) характер.

Структурованість дослідження пояснюється класифікаційними особливостями джерел сімейного права за змістом, що зумовлює першочергову увагу на джерелах сімейного права, які містять державно-правові приписи, і в подальшому – на джерелах, які містять соціально-правові приписи, а також джерелах, які містять правові позиції.

Основними видами джерел сімейного права визначено: 1) *відповідно до правової традиції виникнення та існування джерел права*: традиційні і нетрадиційні; 2) *відповідно до ієрархії в сімейному законодавстві України*: а) акти правотворчості: Конституція України, акти міжнародного права, прийняті Україною, рішення ЄСПЛ, загальні засади сімейного законодавства, СК України, Цивільний кодекс України (далі – ЦК України), інші закони України, підзаконні нормативно-правові акти; б) акти, прийняття яких санкціоновано актами правотворчості: договори, правові позиції Верховного Суду, Конституційного Суду

України; в) акти, які визнані державою або можуть бути використані під час застосування правових норм: правові звичаї, в тому числі релігійні норми, правова доктрина; 3) *відповідно до предмета правового регулювання*: а) джерела сімейного права, які регулюють: подружні і прирівняні до них відносини, відносини батьків та дітей, інші родинні відносини, відносини усиновлення та відносини, пов'язані із влаштуванням дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; б) джерела права, які побічно регулюють сімейні відносини (наприклад, норми законів, які визначають поняття «член сім'ї», особливості реалізації земельних та житлових прав тощо); 4) *залежно від суб'єкта прийняття*: акти Верховної Ради України; акти Президента України; акти Кабінету Міністрів України; акти міністерств та інших органів виконавчої влади; акти органів місцевого самоврядування (наприклад, відповідні рішення місцевих рад); акти Конституційного Суду України, ЄСПЛ та Верховного Суду; акти міжнародних організацій та наднаціональних державоподібних утворень (в тому числі правові акти ЄС із сімейних питань); акти суб'єктів, що не належать до органів публічної влади або місцевого самоврядування: правові звичаї, договори, правова доктрина; 5) *залежно від дії у просторі*: загальнодержавні, місцеві і локальні; 6) *залежно від форми вираження*: писані і неписані; 7) *залежно від юридичної сили та від місця в системі джерел права*: основні й додаткові; 8) *залежно від первинності виникнення*: первинні та похідні; 9) *за змістом*: джерела, які містять державно-правові приписи; джерела, які містять соціально-правові приписи; джерела, які містять правові позиції.

Підрозділ 1.3 «Синергетичний та інші методологічні підходи до дослідження джерел сімейного права» присвячено визначенню методологічної основи дисертаційного дослідження джерел сімейного права. Використання синергетичного методу під час дослідження джерел сімейного права дозволяє охарактеризувати джерела сімейного права як єдину систему, яка перебуває у постійній зміні, наповненні, перетворенні, відійти від традиційних підходів до розуміння джерел права як виключно законодавства (норм права, що міститься в ньому), а також виявити закономірності подальшого розвитку системи джерел сімейного права. Синергетичний метод дозволяє при цьому виявити не лише зв'язки, а й вплив і відповідну динаміку в системі джерел сімейного права, передбачити кращі сторони правового регулювання порівняно із відповідним у минулому, можливість застосування зарубіжного досвіду у правотворчості та правозастосуванні або виявити і дозволити усунути суперечності у правовому регулюванні сімейних відносин джерелами різного виду.

Акцентовано увагу на тому, що дослідження теоретико-правових та прикладних проблем формування та застосування джерел сімейного права слід проводити також із використанням інших методів, зокрема: діалектичного, конкретизації та узагальнення, аналізу та синтезу, індукції та дедукції, формально-логічного, персонального, ціннісного, цивілізаційного, функціонального, діяльнісного, порівняльно-правового, системного, логіко-семантичного, історико-правового, соціологічного, статистичного та прогностичного.

Розділ 2 «Історико-правове дослідження становлення та формування джерел сімейного права» складається із трьох підрозділів та восьми параграфів, які присвячені вивченню особливостей історико-правового розвитку джерел сімейного права, в тому числі за законодавством, яке було чинним на українських землях.

У підрозділі 2.1 «Джерела сімейного права України періоду античності та раннього середньовіччя» основну увагу присвячено дослідженню особливостей генезису джерел сімейного права, яке було чинним на українських землях у період до виникнення Київської держави, а також джерел сімейного права Київської держави.

Встановлено, що основними джерелами римського права, яке було чинним частково на території Північного Причорномор'я, були правові звичаї та місцеві закони (*ius gentium*), а в подальшому – неофіційні систематизації джерел римського права, в тому числі правові акти сенату та інших представницьких органів, а також імператорські конституції, з V століття – офіційні кодифікації римського права; допоміжними джерелами в цей час є акти преторського права, правова доктрина, а в період ранньої Імперії – імператорські конституції. Ці правові акти врегульовували правове становище подружжя, їхні особисті немайнові та майнові права, права дітей, а також окремі положення опікунського права. Після прийняття християнства юридичне значення отримують норми канонічного права, які починають врегульовувати шлюбно-сімейні відносини в частині укладення та розірвання шлюбу, умов та перепон щодо укладення шлюбу.

Доведено, що в період до виникнення Київської держави, основним джерелом сімейного права східних слов'ян були звичаї, шлюбні, весільні угоди, а також інші договори, пов'язані із розпорядженням спільним сімейним майном. У подальшому джерельна база регулювання сімейних відносин характеризувалася наявністю трьох правових систем: норм канонічного сімейного права, які переважно застосовувалися у практиці релігійних організацій, у тому числі церковних судів, здійснення обрядів вінчання та розірвання шлюбу; норм Руської Правди, церковних статутів та інших актів князівського законодавства, а також звичаєвих норм, які застосовувалися у випадках, коли не застосовувалися акти світського законодавства та канонічного сімейного права, та договорів, якими визначалися порядок укладення шлюбу та майнові відносини подружжя.

Підрозділ 2.2 «Джерела сімейного права України в період пізнього середньовіччя та нового часу» присвячено дослідженню особливостей та змісту джерел сімейного права в період входження українських земель до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, Австро-Угорської та Російської імперій, а також сімейного права Української гетьманської держави.

Встановлено, що основними джерелами сімейного права України в період входження її земель до Великого князівства Литовського, Королівства Польського та Речі Посполитої були джерела сімейного права Київської держави, в подальшому існували три системи джерел сімейного права: норми світського права, викладені у Литовських статутах та інших актах королівської або князівської влади, станово-представницьких органів того часу, які поширювалися на сімейні відносини за участю шляхти; норми магдебурзького права, які поширювалися на сімейні відносини за участю жителів міста; норми звичаєвого права, які зберігали свою дію щодо сімейних відносин за участю селян. Водночас відзначено збереження пріоритету у застосуванні норм канонічного права до сімейних відносин у частині регулювання умов укладення шлюбу, процедури його укладення, змісту особистих немайнових прав подружжя, батьків та дітей, підстав та порядку розірвання шлюбу. Роль інших джерел сімейного права, таких як договори, правова доктрина і судово-адміністративна практика, в цей час була незначною і мала допоміжний характер.

Аргументовано, що в період існування Гетьманщини зберігається існування триланкової структури сімейного права, за умови надання пріоритету нормам звичаєвого права.

Визначено, що основними джерелами сімейного права на українських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії, стали Австрійське цивільне уложення 1811 року, а в попередній період – Галицький цивільний кодекс. Інші джерела права, такі як звичаї, релігійні норми, правові акти, які приймалися земельними представницькими органами та урядами, мали другорядний характер, повинні були відповідати нормам Австрійського цивільного уложення або усувати прогалини у праві. У цей час збільшується роль договірних норм, якими могли бути врегульовані майнові відносини подружжя, а також відносини між батьками та дітьми або щодо влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Зроблено висновок, що до прийняття «Зводу законів Російської імперії» в сімейному праві українських земель, що входили до складу Російської імперії, існувало кілька систем джерел сімейного права залежно від території: на Правобережжі – Литовський статут 1588 року, норми магдебурзького та канонічного права, на Лівобережжі – також норми звичаєвого права, в Слобідській та Південній Україні – правові акти російського сімейного права. Після видання «Зводу законів Російської імперії» останній стає основним джерелом сімейного права на українських землях, що входили до складу Російської імперії із урахуванням певних особливостей правового регулювання сімейних відносин для Полтавської та Чернігівської губерній за умови збереження значного впливу релігійного фактору на правотворчість та зміст сімейно-правових норм. Визначено, що договірні, звичаєві та релігійні норми застосовувалися лише в разі, якщо це було передбачено «Зводом законів». Значно підвищується роль Сенату, який з питань, не врегульованих законом, мав право видавати правові позиції. Водночас зберігається міжгалузевий спосіб кодифікації правових норм – «Звід законів», об'єднував усі галузі права, в тому числі норми сімейного права, яким була присвячена Книга 1 тому X Зводу.

У підрозділі 2.3 «Джерела сімейного права України новітнього часу» основну увагу зосереджено на дослідженні генезису джерел сімейного права Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, Української Держави, Радянської України та незалежної України.

Виявлено, що в сімейному праві українських національних держав періоду 1917–1921 років зберігається чинність російського та австрійського законодавства, а законодавчі акти, що приймалися, лише епізодично, стосувалися сімейних правовідносин. Виняток становили лише джерела права радянських політичних утворень на території України, якими істотно змінено сімейне законодавство й остаточно виключено із переліку джерел сімейного права релігійні і певною мірою звичаєві норми. Основним джерелом сімейного права спочатку стають урядові декрети, а після 1919 року – сімейні кодекси, які установили рівність подружжя у шлюбі та під час здійснення сімейних прав і виконання сімейних обов'язків; скасували поняття батьківської влади та передбачили порядок визначення походження дитини від батьків і обов'язок батьків утримувати своїх дітей, навіть тих, які народжені не в зареєстрованому шлюбі. Інші правові акти мали другорядне значення щодо сімейного кодексу. У цей час певне значення починає відігравати судова практика, яка виконувала функцію усунення суперечностей у

правовому регулюванню та тлумаченню змісту правових актів. Зважаючи на знаходження УРСР у складі СРСР, значення мали і загальносоюзні акти, зокрема Основи законодавства про шлюб та сім'ю СРСР та союзних республік, а також окремі Укази Президії Верховної Ради СРСР.

Доведено, що із прийняттям нового СК України було здійснено відхід від радянської традиції права, виключення окремих інститутів і норм (державна реєстрація актів цивільного стану, опіка та піклування), визначення кардинально нового розуміння сім'ї та шлюбу, що будуються на звичаях та традиціях Українського народу, запозичення передового світового та європейського досвіду сімейно-правового регулювання та запровадження низки новел у цій сфері, таких як: сімейне договірне право, заручини, сепарація, нові форми влаштування в сім'ю дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Подальші законодавчі зміни до сімейного законодавства стосувалися вдосконалення інституту управління майном дитини, врегулювання сімейних відносин за участю іноземців, удосконалення сімейного законодавства щодо аліментів на дитину, в частині визначення мінімального розміру аліментів, можливості виплати державної соціальної допомоги у випадку, якщо місце проживання батьків невідоме або вони ухиляються від сплати аліментів, або не мають можливості утримувати дитину, з питань відповідальності за невиконання обов'язку щодо надання утримання.

Розділ 3 «Нормативно-правовий акт як основне джерело сімейного права, що містить державно-правові приписи» складається з шести підрозділів і двох параграфів, у яких розглянуто поняття, правову природу та види нормативно-правових актів, проаналізовано особливості закону, підзаконного нормативно-правового акта, Конституції України, ЦК України та СК України як джерел сімейного права.

У підрозділі 3.1 «Поняття та правова природа нормативно-правових актів як джерел сімейного права» розглянуто основні доктринальні підходи до визначення поняття та природи нормативно-правових актів як джерел сімейного права. Встановлено, що нормативно-правовий акт – це джерело сімейного права, яке є письмовим документом (правовий акт), прийнятим компетентним органом держави, органом місцевого самоврядування або уповноваженим суб'єктом цих органів, або народом шляхом ухвалення акта референдуму, який встановлює, змінює, припиняє чи конкретизує норми права, які містять правила загального характеру й постійної дії, розрахований на багаторазове застосування у сімейних правовідносинах. Визначено, що спеціальними ознаками, притаманними нормативно-правовим актам як джерелам сімейного права, є такі: врегулювання загальних засад шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства та дитинства виключно нормативно-правовими актами у формі законів; є основним джерелом сімейного права, яке має найвищу юридичну силу порівняно із іншими джерелами; спрямованість на врегулювання найважливіших сімейних відносин, які потребують державного впливу та правового захисту, інші сімейні відносини, як правило, врегульовуються джерелами, які містять соціально-правові приписи.

Підрозділ 3.2 «Підходи до класифікації нормативно-правових актів як джерел сімейного права» присвячено дослідженню критеріїв для класифікації нормативно-правових актів як джерел сімейного права, а також визначені дефініції закону та нормативно-правового акта як видів джерел сімейного права за їхньою юридичною силою, а також їх загальні та спеціальні ознаки як джерел сімейного права.

Встановлено, що закони, які врегульовують сімейні відносини, можуть бути згруповані за такими критеріями: *за юридичною силою* – Конституція України, СК України, ЦК України, інші закони України, якими врегульовуються сімейні відносини; *за строком дії* – постійні та тимчасові; *за структурою і ступенем систематизації* – кодифіковані і некодифіковані; *за дією в просторі* – загальнодержавні та які врегульовують суспільні відносини на окремій території держави; *за суб'єктами* – ухвалені Українським народом шляхом всеукраїнського референдуму та прийняті Верховною Радою; *за предметом правового регулювання* – ті, які регулюють відносини щодо укладення, розірвання та припинення шлюбу, які регулюють майнові та особисті немайнові відносини подружжя, майнові та особисті немайнові відносини батьків та дітей, щодо влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, відносини з приводу державного соціального захисту та підтримки дітей та сімей з дітьми, майнові та особисті немайнові відносини інших членів сім'ї та родичів, сімейні відносини за участю іноземців.

Встановлено, що підзаконні нормативно-правові акти як джерела сімейного права можна класифікувати: 1) *за юридичною силою та дією в просторі*: загальнодержавні, місцеві й локальні акти; 2) *за предметом правового регулювання*: акти програмного характеру; акти з питань забезпечення реалізації державних програм та норм законодавства розпорядчого характеру, що є підставою для прийняття інших нормативно-правових актів; акти з питань створення допоміжних та дорадчих органів щодо реалізації державної сімейної політики; акти з питань реалізації положень законодавства про влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; акти з питань реалізації положень законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству; акти з питань, реалізації положень законодавства про державну реєстрацію актів цивільного стану; акти з питань, реалізації положень законодавства про утримання дітей; акти з питань забезпечення усиновлення дітей; акти з питань реалізації положень про сімейні договори.

У підрозділі 3.3 «Місце та значення Конституції як основного закону у сфері сімейних правовідносин» основна увага зосереджена на встановленні правової природи конституції як джерела сімейного права.

Обґрунтовано, що Конституція України, а також інші конституції, прийняті в кінці ХХ ст. або на початку ХХІ ст., визначають основні засади шлюбу, права та обов'язки батьків і дітей, а також державну підтримку сім'ї, материнства, батьківства та дитинства, інші конституційні принципи сімейного права.

Акцентовано увагу на тому, що Конституція України як Основний закон держави врегульовує питання ієрархії актів сімейного законодавства, визначає конституційні принципи сімейного права, врегулювання питань шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства лише законами. Якщо говорити про конституційні правові акти інших держав, то конституційні акти, прийняті в кінці ХVІІІ ст., а також конституції монархічних, мусульманських держав, як правило, не врегульовують сімейних питань, а конституції, прийняті в кінці ХХ ст. або на початку ХХІ ст., визначають основні засади шлюбу, права та обов'язки батьків і дітей, а також державну підтримку сім'ї, материнства, батьківства та дитинства.

У підрозділі 3.4 «Сімейний кодекс України у системі джерел сімейного права» основна увага зосереджена на встановленні специфіки СК України як джерела сімейного права.

Доведено, що СК України є основним джерелом сімейного права; інші джерела (крім Конституції України та міжнародних договорів) мають підпорядкований характер щодо нього. Особливістю СК України є те, що саме він визначає систему джерел сімейного права та місце кожного із джерел у ній.

Приватне право більшості держав Західної та Центральної Європи представлено кодифікованими правовими актами – цивільними кодексами, на відміну від держав Східної та частково Центральної Європи (в тому числі України), в яких сімейні відносини врегульовуються переважно сімейними кодексами. У державах першої групи цивільний кодекс є основним джерелом сімейного права, а в державах другої групи (до якої належить і Україна) основним джерелом є сімейний кодекс, а цивільний кодекс застосовується субсидіарно до сімейних відносин, неврегульованих сімейним кодексом, якщо це не суперечить суті сімейних відносин. Інші нормативно-правові акти стосуються деталізації положень, визначених у сімейному кодексі (зокрема в Україні з питань реалізації положень законодавства про права дитини; влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; реалізації положень законодавства про запобігання та протидії домашньому насильству; про утримання дітей; забезпечення усиновлення дітей; про сімейні договори; про надання державних допомог та державної підтримки сім'ї, материнства та дитинства, а також з окремих питань застосування санкцій за невиконання сімейних обов'язків, реалізації прав родичами в житлових, податкових, трудових та цивільних процесуальних відносинах). У державах англо-американської правової сім'ї правове регулювання сімейних відносин здійснюється відповідними законами, згрупованих за предметною ознакою, а у випадках, ними не врегульованих – іншими джерелами, в тому числі цивільними кодексами (за їхньої наявності) й судовими прецедентами.

У підрозділі 3.5 «Цивільний кодекс як субсидіарне джерело сімейного права» основна увага зосереджена на встановленні місця цивільного кодексу як субсидіарного джерела сімейного права.

Доведено роль та значення ЦК України для регулювання сімейних правовідносин. Констатовано важливе значення ЦК України як кодексу приватного права нашої держави, який регулює не лише цивільні, а й сімейні відносини як субсидіарний законодавчий кодифікований нормативно-правовий акт. Його існування в правовому полі України демонструє, що основним джерелом права в нашій континентальній правовій системі є закон, а не прецедент, що свідчить про перемогу теорії позитивізму в українській цивілістиці. Домінуюча роль закону впливає не лише з основоположного конституційного принципу верховенства права, а й із закріпленої СК України загальної засади регулювання сімейних відносин, згідно з якою вони регулюються, насамперед, СК України та іншими нормативно-правовими актами (ч. 1 ст. 7).

Встановлено доцільність існування змішаної форми субсидіарного застосування ЦК України, в якій під час вирішення питання про можливість використання норм ЦК України виникатиме необхідність застосовувати його і в тому випадку, коли це прямо передбачено нормами СК України, й у разі відсутності такої вказівки в законі (в разі вирішення питання про строки шлюбного договору чи окремих його умов слід застосовувати й загальні положення ЦК України про строки (терміни), визначені у гл. 18, а також і положення про поняття та умови договору, передбачені гл. 52–53 ЦК України).

У підрозділі 3.6 «Інші закони та підзаконні акти як джерела сімейного права» основна увага зосереджена на встановленні особливостей правового регулювання сімейних відносин законами та підзаконними правовими актами.

Встановлено, що сімейні відносини також регулюються окремими законами України, переважно з питань регулювання прав дитини, запобігання та протидії домашньому насильству, влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також з питань надання державних допомог та державної підтримки сім'ї, материнства та дитинства. Сімейним питанням присвячені також постанови Верховної Ради України та укази Президента України, які мають переважно програмний, розпорядчий або інституційний характер. Положення СК України та інших законів України реалізуються у постановах Кабінету Міністрів України та в наказах центральних органів виконавчої влади, як правило, з питань реалізації положень законодавства про влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; реалізації положень законодавства про запобігання та протидії домашньому насильству; реалізації положень законодавства про утримання дітей; забезпечення усиновлення дітей; реалізації положень про сімейні договори.

Розділ 4 «Теоретико-правові та прикладні проблеми визначення інших джерел права, які містять державно-правові приписи у сімейному праві» складається із п'яти підрозділів, які присвячені дослідженню правової природи таких джерел сімейного права, які містять державно-правові приписи, як загальні засади регулювання сімейних відносин, інші принципи сімейного права, загальновизнані принципи та норми міжнародного права, міжнародні договори, правові акти ЄС та нормативно-правові договори.

Підрозділ 4.1 «Загальні засади правового регулювання сімейних відносин та інші принципи сімейного права у системі джерел сімейного права» присвячений дослідженню специфіки загальних засад сімейного права як джерел сімейного права та особливостей їх застосування у судовій практиці, розглянуто основні доктринальні підходи щодо визначення правової природи принципів сімейного права, їхніх ознак, а також зіставлення принципів сімейного права та загальних засад правового регулювання сімейних відносин.

Аргументовано, що принципи сімейного права, в тому числі загальні засади регулювання сімейних відносин, є джерелами вищої юридичної сили щодо інших джерел (крім Конституції України), відповідно до яких здійснюється регулювання сімейних відносин іншими джерелами сімейного права, виходячи із вимог ч. 2 ст. 10 СК України. Вони застосовуються разом із правовими приписами, а також у випадках наявності прогалін у законодавстві, коли використання принципу права дозволяє вирішити сімейно-правовий спір. Говорячи про зіставлення загальних засад правового регулювання сімейних відносин і принципів сімейного права, слід зазначити, що вони порівнюються як окреме та загальне, всі загальні засади є принципами, однак вони не є винятковими принципами.

Принципи сімейного права класифіковано за підставою їх визначення на принципи, прямо визначені у конституційному, сімейному або цивільному законодавстві, та принципи сімейного права, визначені через тлумачення змісту окремих норм права в законодавстві (принципи, якими врегульовуються сімейні відносини в цілому; якими врегульовуються шлюбні відносини; якими врегульовуються відносини між батьками та дітьми; якими врегульовуються відносини щодо захисту дітей та державної підтримки сім'ї).

У підрозділі 4.2 «Загальновизнані принципи і норми міжнародного права у системі джерел сімейного права» значну увагу присвячено дослідженню правової природи загальновизнаних принципів і норм міжнародного права.

Доведено, що правова природа загальновизнаних принципів і норм міжнародного права полягає в тому, що вони мають пріоритетне значення у правовому застосуванні поряд із міжнародними договорами, а у випадку застосування аналогії права – поряд із принципами сімейного права (маючи щодо них пріоритет). Зважаючи на невизначений у сімейному законодавстві статус і місце загальновизнаних принципів і норм міжнародного права у системі джерел сімейного права, пропонуємо доповнити ст. 13 СК України положенням про те, що загальновизнані принципи і норми міжнародного права, викладені в актах та документах міжнародних організацій, учасником яких є Україна, є частиною національного сімейного законодавства України і можуть бути застосовані судом під час вирішення сімейних спорів у порядку аналогії права.

Підрозділ 4.3 «Міжнародний договір як джерело сімейного права» присвячено дослідженню та встановленню особливостей міжнародного договору у врегулюванні сімейних відносин.

Підтримано позицію щодо визначення міжнародного договору як правового акта, що укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який має дуалістичну правову природу: з одного боку – він є джерелом міжнародного права і може врегульовувати обов'язки держав у сфері імплементації відповідних положень (принципів чи стандартів) у національне законодавство або процесуальні відносини, які виникають між органами різних держав у сфері застосування положень міжнародного договору (є обов'язковим передусім для держав); з іншого – він є джерелом національного права, оскільки в разі чіткої визначеності його положень може бути реалізований як акт прямої дії, за інших обставин – може бути застосований судом, виходячи із аналогії права або закону (є обов'язковим для будь-яких учасників сімейних відносин, права та обов'язки яких зачіпає міжнародний договір; предмет його правового регулювання є необмеженим і стосується будь-яких сімейних відносин).

У підрозділі 4.4 «Місце правових актів Європейського Союзу серед джерел сімейного права» досліджено правову природу та зміст правових актів ЄС у регулюванні сімейних відносин.

Аргументовано, що основоположними джерелами сімейного права ЄС (які можуть бути застосовані в порядку, визначеному розділом IX Закону України «Про міжнародне приватне право» як джерела сімейного права України і які мають значення для подальшої правотворчості в аспекті наближення законодавства України до права ЄС) є наступні регламенти Ради ЄС та Європейського парламенту: Регламент Рим III, за допомогою якого вирішуються такі питання: як суд, який повинен розглядати справу про розірвання транскордонного шлюбу, застосовне до цих відносин право, право вибору права (автономія волі сторін); III Брюсельський регламент «Про юрисдикцію застосовного права, визнання та виконання рішень, а також співробітництво у справах, пов'язаних з аліментними зобов'язаннями», Регламент «Про посилення співробітництва у сфері юрисдикції застосовного права, а також визнання та виконання рішень з питань майна партнерів, що перебувають у зареєстрованому партнерстві», Регламент «Про посилення співробітництва в сфері юрисдикції застосовного права, а також визнання та виконання рішень з питань майна подружжя», а також II Брюсельський

регламент, який застосовується до окремої групи цивільно-процесуальних відносин, а саме розлучення, розірвання та анулювання шлюбу, а також до усіх аспектів батьківської відповідальності.

Підрозділ 4.5 «Нормативно-правовий договір як джерело сімейного права» присвячено дослідженню правової природи нормативно-правового договору як виняткового джерела сімейного права.

Встановлено, що він застосовується у разі необхідності врахування думки кількох суб'єктів публічного права, у тому числі органів державної влади (у разі їх розбіжності щодо правового регулювання низки сімейних відносин), релігійних організацій (у разі необхідності врахування думки церкви, якщо вона має панівне становище в суспільстві) і має установчий характер при прийнятті нових правових актів, які повинні йому відповідати; попри свою договірну природу, є джерелом, яке містить державно-правові приписи і є обов'язковим для застосування на рівні з іншими джерелами.

Розділ 5 «Теоретичні та практичні проблеми застосування джерел права, які містять соціально-правові приписи у сімейному праві» складається із трьох підрозділів, які присвячені дослідженню правової природи джерел сімейного права, які містять соціально-правові приписи, такі як правовий звичай, релігійні норми і договори у сімейному праві.

Підрозділ 5.1 «Поняття та сутність звичаю як джерела сімейного права та особливості його застосування у сімейних відносинах» присвячений дослідженню специфіки і місця звичаю в системі джерел сімейного права.

На підставі доктринальних джерел визначено дефініцію соціально-правового припису як правила поведінки, що створене соціальною групою або суспільством у цілому, як санкціоноване або визнане державою, у випадку наявності прогалини в праві або допустимості застосування звичаю у разі, якщо держава, визначаючи правовий припис, позиціонує його як обов'язковий лише у разі відсутності соціального регулятора. Відсутність визнання або санкціонування соціального припису не впливає на регулювання сімейних відносин, а лише передбачає визнання юридичних наслідків та правовий захист з боку інших осіб та держави. Джерелами, які містять соціально-правові приписи, є звичаї, релігійні норми та договори.

Правовий звичай – це джерело сімейного права, яке містить соціально-правові приписи (національної меншини, іншої соціальної групи, суспільства в цілому), що сформувалося внаслідок тривалого і регулярного використання тих самих правил у сімейних відносинах, санкціоноване державою як таке, що має застосування судом у випадках неврегульованості сімейних відносин СК України або іншими актами сімейного законодавства, які поряд із моральними засадами суспільства та принципами сімейного права мають пріоритет у застосуванні перед правовим звичаєм.

Правовий звичай може бути застосований судами або іншими правозастосовчими органами, а також фізичними особами-членами відповідної етнічної або іншої соціальної групи у випадках, якщо він не суперечить актам сімейного законодавства та моральним засадам суспільства. У судовій практиці склалася ситуація щодо визнання як звичаїв у розумінні ст. 11 СК України не тільки звичаїв національних меншин та місцевих звичаїв, а й інших видів звичаїв, таких як звичаї ділового обороту, релігійні та загальносуспільні звичаї, звичаї українського народу, звичаї іноземних держав, що зумовлює необхідність розширення диспозиції ст. 11 СК України ще й цими видами правових звичаїв.

Правові звичаї можна класифікувати відповідно до предмета регулювання: звичаї, які регулюють шлюбні, подружні і прирівняні до них відносини; які регулюють відносини батьків та дітей; які регулюють інші родинні відносини; регулюють відносини усиновлення та відносини, пов'язані із влаштуванням дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

У підрозділі 5.2 «Релігійні норми як особливе джерело сімейного права» значну увагу присвячено дослідженню місця релігійних норм у системі джерел сімейного права, визначенню їхньої правової природи.

Встановлено особливості застосування релігійних норм у державах із правовими системами із впливом релігійного чинника (вони застосовуються як джерела сімейного права, що визначають таїнство шлюбу, порядок його укладення та розірвання, умови його дійсності, а також особисті немайнові права подружжя, батьків та дітей, як джерела прямої дії), ознаки релігійних норм, їх відмежування від правових норм, а також складові канонічного права православної церкви, католицької церкви, а також ісламу.

Визначено місце релігійних норм у системі джерел сімейного права України. Релігійні норми можуть застосовуватися як звичаєві норми судом та іншими органами державної влади як допоміжне джерело сімейного права, а також можуть застосовуватися особами – представниками відповідних конфесій як соціальні норми добровільно (зокрема в тих сферах, які не охоплюються правовим регулюванням: відносини вінчання (розвінчування), хрещення, відносини між хрещеними батьками та похресниками).

Підрозділ 5.3 «Договір як соціальний регулятор сімейних відносин» присвячено дослідженню правової природи договору як джерела сімейного права, відмежування договорів у сімейному праві від цивільно-правових договорів, визначення специфічних рис шлюбного договору та інших договорів як джерел сімейного права, особливості застосування договору як джерела сімейного права у США, Франції, Німеччині, Республіці Білорусь, Республіці Польща (та інших країн).

Договір як джерело сімейного права має дуалістичну природу: з одного боку, – це правочин, спрямований на урегулювання приватноправових відносин, тобто його приписи є соціальними, створюються та змінюються його учасниками, а не суб'єктами публічної влади, відповідні права та обов'язки реалізуються ними добровільно; з іншого – це джерело права, правові приписи, що містяться в ньому не лише реалізуються добровільно сторонами договору, однак можуть бути виконані примусово за сприяння органів державної влади, передусім суду, органів опіки та піклування, які також зобов'язані визнавати правовий режим, встановлений договором (соціальні приписи, встановлені сімейним договором, є соціально-правовими). Однак на відміну від нормативно-правових актів, інших джерел, які містять правові приписи, договором здійснюється індивідуальне правове регулювання сімейних відносин чітко визначених осіб, від інших осіб вимагається лише визнання відповідного правового режиму.

Договір є похідним джерелом сімейного права, яке застосовується для регулювання сімейних відносин, неврегульованих сімейним законодавством; можливість індивідуального соціально-правового договірного регулювання, як правило, визначається джерелами сімейного права, які містять державно-правові приписи. Сімейний договір вважається підзаконним джерелом сімейного права,

оскільки в ієрархії джерел сімейного права перебуває нижче від джерел, які містять державно-правові приписи, а також найважливіших джерел, які містять соціально-правові приписи (моральні засади суспільства). Він, як правило, не є самостійним регулятором сімейних відносин, а деталізує існуючі державно-правові приписи, визначені іншими джерелами сімейного права, застосовується поруч із ними.

Розділ 6 «Теоретичні та практичні проблеми формування джерел сімейного права, які містять правові позиції» складається із чотирьох підрозділів та трьох параграфів які присвячені дослідженню джерел сімейного права, які містять правові позиції, такі як правова доктрина, правовий прецедент, правові позиції Конституційного Суду України та Верховного Суду, практика ЄСПЛ.

Підрозділ 6.1 «Правова доктрина як джерело сімейного права» присвячений дослідженню специфіки основних підходів до визначення поняття та природи правової доктрини.

Встановлено, що правова доктрина в системі джерел сімейного права займає в більшості країн похідну, другорядну роль, лише в процесі правозастосування і тлумачення правових норм, а непрямо – в процесі правотворчості, а в Україні – не отримала офіційного статусу, крім правової доктрини, використовуваної судьями при застосуванні норм іншої держави відповідно до Закону України «Про міжнародне приватне право».

Аргументовано, що правова доктрина використовується в правотворчій і правозастосовній діяльності, в тому числі в процесі вирішення судами сімейних спорів; у законопроектній роботі через здійснення наукових та юридичних експертиз проєктів законів України, що зареєстровані та включені до порядку денного; народними депутатами України у законопроектній роботі, іншими органами державної влади, місцевого самоврядування у правозастосовчій діяльності.

Визначено особливості застосування правової доктрини через механізм Науково-консультативних рад, члени яких мають право давати наукові висновки шляхом використання думки експерта в галузі права або самостійне вивчення доктринальної літератури; висновків експертизи з питань права, що підготовлені на запити народних депутатів України, інших органів державної влади, місцевого самоврядування. Непрямо доктринальні джерела також застосовуються судами під час застосування практики ЄСПЛ, який при її формуванні безумовно використовував досягнення правової доктрини.

Запропоновано передбачити межі застосування правової доктрини в судочинстві та правозастосовчій діяльності, визначивши, що вона застосовується судом у разі, якщо певні сімейні відносини не врегульовані СК України, іншими нормативно-правовими актами або домовленістю (договором) сторін, або таке врегулювання є суперечливим. Відповідна правова доктрина може міститися у висновку правової експертизи або у відповідних наукових працях визнаних науковців у сфері сімейного права. Також запропоновано надати право органам державної влади, органам місцевого самоврядування в разі неоднозначного врегулювання сімейних відносин актами сімейного законодавства, труднощів у його застосуванні використати положення наукової експертизи з питань права, підготовленої відповідною науковою установою, уповноваженою на здійснення відповідних експертиз.

У підрозділі 6.2 «Значення правового прецеденту в сімейному праві. Правові позиції Верховного Суду як джерело сімейного права» значну увагу присвячено

дослідженню значення та природи судового та адміністративного прецеденту, місця правових позицій Верховного Суду у системі джерел сімейного права.

Проаналізовано іноземний досвід застосування правових прецедентів та правову доктрину з цього питання і встановлено, що в системі джерел сімейного права, що видаються судами, правові висновки щодо застосування норм сімейного права як такі, що видаються найвищим органом у системі судів загальної юрисдикції, розташовані в ієрархічному плані вище за акти місцевих та апеляційних судів, а також інших постанов ВС, що приймаються після прийняття постанови, в якій міститься відповідний правовий висновок, крім випадків відступу від неї відповідно до ст. 403 Цивільного процесуального кодексу України. Правові позиції можуть отримати правове вираження не тільки в постановах Верховного Суду, а й у постановах Пленуму Верховного Суду. Такі документи, як огляди судової практики, інформаційні листи вищих судових інстанцій, судова статистика та інформаційно-аналітичні матеріали судів є лише формою систематизації відповідних судових рішень та правових позицій і джерелами сімейного права не визнаються.

Підрозділ 6.3 «Практика Конституційного Суду України як джерело сімейного права» присвячено дослідженню та встановленню особливостей правових позицій Конституційного Суду України.

Зазначено, що правовими позиціями є висновки Конституційного Суду України, викладені в мотивувальній або резолютивній частині рішення Конституційного Суду України і містять позицію Конституційного Суду України щодо тлумачення певної правової норми, відповідності правового акта Конституції України, можливості усунення прогалин або суперечностей у праві, які мають обов'язковий характер для усіх учасників правовідносин, у тому числі й тих, які не пов'язані із конституційним конфліктом, що став підставою для прийняття відповідного рішення Конституційного Суду України.

Аргументовано, що спеціальною ознакою правової позиції Конституційного Суду України є підконституційність, можливість їх зміни Конституційним Судом України в межах, передбачених ст. 92 Закону України «Про Конституційний Суд України», нормативність; особливим у природі правових позицій є також те, що вони можуть міститися не тільки в рішеннях та висновках, а й в ухвалах про відмову у відкритті конституційного провадження у справі та про закриття конституційного провадження у справі, постановлених Сенатом чи Великою палатою. Правові позиції Конституційного Суду України є джерелами сімейного права, які можуть бути застосовані під час вирішення сімейних справ та справ, які віднесені до компетенції Конституційного Суду України, поряд із іншими джерелами сімейного права. Водночас ці правові позиції мають субсидіарний та правозастосовчий характер і по суті є застосовними лише у сферах, належно не врегульованих іншими джерелами права (усунення правових прогалин, колізій та розкриття правових термінів та порядку застосування правових норм).

Досліджено правові позиції Конституційного Суду України, викладені у рішеннях Конституційного Суду України у справі про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї»; у справі за конституційним зверненням приватного підприємства «ІКЮ» щодо офіційного тлумачення положення ч. 1 ст. 61 СК України; у справі про різницю у віці між усиновлювачем та дитиною, а також правові позиції щодо неоднозначного застосування положень Конституції України або законів України

як підстави для подання конституційної скарги, викладених у низці актів Конституційного Суду України.

Підрозділ 6.4 «Практика Європейського суду з прав людини як джерело сімейного права» присвячено дослідженню практики ЄСПЛ.

Акцентовано увагу на тому, що практика ЄСПЛ за своєю природою є прецедентним правом, приписи якого є обов'язковими для держав, що ратифікували Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, що підписана 04.11.1950 року. Незважаючи на те, що ЄСПЛ виконує переважно правозастосовну функцію з вирішення конкретних справ крізь призму положень Конвенції, він творить право, так як у його рішеннях містяться відповідні висновки, у яких встановлюються нові правила поведінки.

Україна, ратифікувавши Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, що підписана 04.11.1950 р., прийняла також і спеціальний закон, який визнав рішення ЄСПЛ обов'язковими до виконання в Україні, у випадку, якщо вони постановлені проти нашої держави, а також надав практиці ЄСПЛ статусу самостійного джерела права в Україні.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні на підставі доктринального аналізу наукових джерел, сімейного законодавства та судової практики наведено теоретичне узагальнення та запропоновано загальнотеоретичні положення щодо лібералізації джерел сімейного права в умовах сучасного праворозуміння та євроінтеграційних процесів України, що спрямовані на забезпечення ефективного механізму правового регулювання сімейних відносин та зміцнення сім'ї як соціального інституту і союзу конкретних осіб.

Вирішення наукових завдань дало підстави сформулювати такі висновки, пропозиції та рекомендації, спрямовані на досягнення мети дослідження.

1. Формування основних теоретичних підходів до визначення поняття та сутності джерел сімейного права, дозволило визначити дефініцію «джерела сімейного права» в широкому значенні на підставі їхніх ознак, значення та місця в системі правових категорій; з позиції їхнього змісту, структури та форми вираження; за критерієм структурованості джерел за видами; з позиції їх юридичного значення у процесі провозастосування та у вузькому розумінні.

За критерієм структурованості джерел за видами джерела сімейного права визначено як сукупність державно-правових приписів (нормативно-правові акти, загальні засади регулювання сімейних відносин, принципи сімейного права, загальновизнані принципи і норми міжнародного права, міжнародні договори, нормативно-правові договори, правові акти ЄС); соціально-правових приписів (звичаї, релігійні норми, сімейні договори) та правових позицій (правова доктрина, судовий та адміністративний прецеденти, судова практика Конституційного Суду України, Верховного Суду, ЄСПЛ), що містять норми сімейного права та регулюють сімейні відносини.

З позиції юридичного значення, у процесі провозастосування джерела сімейного права є сукупністю державно-правових приписів, які є основними регуляторами сімейних відносин, соціально-правових приписів та правових позицій, які застосовуються тільки у випадку неврегульованості сімейних відносин державно-правовими приписами або якщо таке регулювання допускається

останніми, сфера застосування яких обмежується колом осіб, які є носіями прав та обов'язків, врегульованими соціально-правовими приписами (а щодо соціально-правових приписів у формі договору – майновими відносинами суб'єктів сімейних відносин), а також колом осіб, які беруть участь у аналогічних правовідносинах, врегульованих правовою позицією.

2. За результатами напрацювання авторських критеріїв класифікації джерел сімейного права, виділено такі критерії: відповідно до правової традиції виникнення та існування джерел права, відповідно до ієрархії в сімейному законодавстві України, відповідно до предмета правового регулювання, залежно від суб'єкта прийняття, залежно від дії у просторі, залежно від форми вираження, залежно від юридичної сили та від місця в системі джерел права, залежно від первинності виникнення і за змістом. Виходячи із останнього критерію, визначено джерела, які містять державно-правові приписи; джерела, які містять соціально-правові приписи; джерела, які містять правові позиції.

3. Виявлення історичних передумов становлення та формування джерел сімейного права на території України, дало підстави зробити висновок, що для сімейного права, яке було чинне на українських землях до виникнення сучасної незалежної України у 1991 році, був притаманний широкий перелік правових джерел, який істотно змінювався з плином часу та історичним розвитком політичної, соціальної та економічної системи. Вказані зміни також залежали від впливу країни, до складу якої входила та чи інша територія сучасної України, значення канонічних норм на цих територіях (у тому числі, у зв'язку із хрещенням Русі), поширення традиції регулювання сімейних відносин через різного роду договірні конструкції.

Прийняття у 2002 році СК України ознаменувало відхід від радянської традиції права, виключення окремих інститутів і норм (державна реєстрація актів цивільного стану, опіка та піклування), визначення кардинально нового розуміння сім'ї та шлюбу, що будуються на звичаях та традиціях Українського народу, запозичення передового світового та європейського досвіду сімейно-правового регулювання та запровадження низки новел у цій сфері, таких як: сімейне договірне право, заручини, сепарація, нові форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ю. Подальші законодавчі зміни до сімейного законодавства стосувалися вдосконалення окремих інститутів і правових норм.

4. З'ясуванням місця та ролі законів, підзаконних правових актів як джерел сімейного права встановлено, що сімейні відносини регулюються широким колом нормативно-правових актів. Основним джерелом сімейного права є СК України, який має найвищу юридичну силу (більшу юридичну силу мають лише Конституція України та міжнародні договори). Водночас у частині застосування санкцій за невиконання сімейних обов'язків, визначення законного представництва та поняття близьких осіб та родичів, обмеження спільної роботи родичів на підприємстві, в установі, організації, трудові гарантії для осіб, які мають дітей, особливостей реалізації членами сім'ї процесуальних прав та обов'язків джерелами сімейного права є окремі кодекси. Сімейні відносини також регулюються окремими законами України, переважно з питань регулювання прав дитини, запобігання та протидії домашньому насильству, влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також з питань надання державних допомог та державної підтримки сім'ї, материнства та дитинства. Сімейним питанням

присвячені також постанови Верховної Ради України та Укази Президента України, які мають переважно програмний, розпорядчий або інституційний характер. Положення СК України та інших законів України реалізуються у постановах Кабінету Міністрів України та в наказах центральних органів виконавчої влади, як правило з питань реалізації положень законодавства про влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; реалізації положень законодавства про запобігання та протидії домашньому насильству; реалізації положень законодавства про утримання дітей; забезпечення усиновлення дітей; реалізації положень про сімейні договори.

Правове положення сімейного кодексу або іншого спеціального закону, який врегульовує сімейні відносини, в країнах Центральної та Східної Європи схоже: основним джерелом сімейного права є кодифікований правовий акт, який допускає субсидіарне регулювання сімейних відносин цивільним кодексом, допоміжний характер інших нормативно-правових актів, а також обмежене застосування соціально-правових приписів у сімейних відносинах. Регулювання сімейних відносин окремими законами (згрупованих за предметною ознакою) має місце також у Великобританії та США.

5. У результаті аналізу місця загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, загальних засад правового регулювання сімейних відносин, стверджується, що в судовій та конституційно-правовій практиці принципи сімейного права активно застосовуються для мотивування судового розсуду, передусім принципи верховенства права, правової визначеності, рівності часток у поділі майна подружжя, добровільності перебування у шлюбі, рівності батьків у обов'язку утримувати дитину, взаємної матеріальної підтримки батьків та дітей, загальної та однакової відповідальності обох батьків за виховання і розвиток дитини, рівності прав та обов'язків батьків, розумності та справедливості, законності, добросовісності, непорушності права приватної власності, рівності тощо. Як свідчить судова практика, принципи сімейного права, в тому числі загальні засади регулювання сімейних відносин, є джерелами вищої юридичної сили щодо інших джерел (крім Конституції України) і застосовуються разом із правовими приписами, а також у випадках наявності прогалин у законодавстві, коли використання принципу права дозволяє вирішити сімейно-правовий спір.

Загальновизнані норми міжнародного права є самостійним джерелом сімейного права, яке міститься у відповідних правових документах міжнародних організацій, учасниками яких є переважна кількість держав світу або певного регіону, а загальновизнані принципи міжнародного права – принципами, сформульованими в межах відповідних міжнародних документів, укладеними переважною кількістю держав світу або певного регіону. Джерела сімейного права повинні мати пріоритетне значення у правовому застосуванні поряд із міжнародними договорами, а у випадку застосування аналогії права – поряд із принципами сімейного права (маючи щодо них пріоритет).

Акцентовано увагу на значенні окремих актів ЄС як джерел сімейного права (Регламент Рим III, II та III Брюсельські регламенти, Регламент «Про посилення співробітництва у сфері юрисдикції застосовного права, а також визнання та виконання рішень з питань майна партнерів, що перебувають у зареєстрованому партнерстві», Регламент «Про посилення співробітництва у сфері юрисдикції застосовного права, а також визнання та виконання рішень з питань майна подружжя»).

6. Визначаючи особливості застосування договорів, звичаїв та релігійних норм під час вирішення сімейних спорів, стверджується, що окрім «традиційних» для сімейного права джерел, які містять державно-правові приписи, існують також джерела сімейного права, які містять соціально-правові приписи.

Правовий звичай належить до традиційних джерел українського сімейного права, довгий час був основним джерелом (поряд із правовими та релігійними нормами), а на сучасному етапі – може бути застосований судами або іншими правозастосовчими органами, а також фізичними особами – членами відповідної етнічної або іншої соціальної групи у випадках, якщо він не суперечить актам сімейного законодавства та моральним засадам суспільства. Норми моралі не є джерелами сімейного права, однак відповідність моральним засадам суспільства є тим критерієм, який дозволяє визначити звичаї, які є правовими, тобто джерелами права.

Розроблено класифікацію правових звичаїв як джерел сімейного права відповідно до предмета регулювання: звичаї, які регулюють шлюбні, подружні й прирівняні до них відносини; які регулюють відносини батьків та дітей; які регулюють інші родинні відносини; регулюють відносини усиновлення та відносини, пов'язані із влаштуванням дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Релігійні норми можуть застосовуватися як звичаєві норми судом та іншими органами державної влади і місцевого самоврядування як допоміжне джерело сімейного права; з іншого боку, вони застосовуються особами-представниками відповідних конфесій як соціальні норми добровільно (у тих сферах, які не охоплюються правовим регулюванням: відносини вінчання (розвінчування), хрестин (таїнства хрещення), відносини між хрещеними батьками та похресниками. У країнах із державною релігією, релігійні норми виступають як джерела сімейного права, що визначають таїнство шлюбу, порядок його укладення та розірвання, умови його дійсності, а також особисті немайнові права подружжя, батьків та дітей, як джерела прямої дії (акти канонічного права).

Обґрунтовано можливість застосування релігійних норм як звичаєвих норм судами та іншими органами державної влади і місцевого самоврядування як допоміжного джерела сімейного права, а також необхідності врахування впливу релігійних норм на поведінку суб'єктів під час розгляду сімейних спорів за участі представників національних меншин, для яких подібні джерела соціального регулювання є зобов'язуючими приписами.

Договір є джерелом, яке має дуалістичну природу, будучи, з одного боку, правочином, який спрямований на урегулювання приватноправових відносин і містить соціальні приписи, які реалізуються учасниками добровільно; з іншого – будучи джерелом права, яке містить соціально-правові приписи, що можуть бути виконані примусово за сприяння органів державної влади, передусім суду, органів опіки та піклування, а також які встановлюють правовий режим, який зобов'язані визнавати інші суб'єкти сімейних відносин.

7. Актуалізація змісту та значення судових та адміністративних прецедентів, правової доктрини в системі джерел сімейного права дала підстави стверджувати, що, крім джерел сімейного права, які містять правові приписи (державно-правові та соціально-правові), існують також джерела, які містять правові позиції. Правова позиція, на відміну від правового припису, не є повністю новим правилом

поведінки, не здійснює самостійне правове регулювання сімейних відносин, як, наприклад, джерела, які містять державно-правові приписи, або допоміжне правове регулювання у випадках, передбачених нормативно-правовими актами, як джерела, які містять соціально-правові приписи.

Правова позиція – це не матеріальне правило поведінки, а процесуальне правило, яке дозволяє застосувати правовий припис у випадках, якщо його застосування є ускладненим у зв'язку із його нечіткістю або наявністю прогалин у праві. Водночас, на відміну від джерел, які містять соціально-правові приписи, джерела, які містять правові позиції, застосовуються винятково у правозастосовній діяльності і, як правило, не реалізуються самостійно поза нею, хоча і мають вплив на правотворчість (через врахування у правотворчій діяльності досягнень правової доктрини або правової позиції Верховного Суду або Конституційного Суду України). Крім того, Україна визнає дію на своїй території практики ЄСПЛ, а також в окремих випадках законодавства інших держав (в аспекті застосування їх до відносин за участю іноземних громадян), цим самим певне значення можуть мати і правові прецеденти.

8. У результаті виявлення теоретичних та практичних проблем формування судової практики як джерела сімейного права, обґрунтовано, що адміністративна практика (прецеденти) не є джерелами сімейного права. Водночас, узагальнення нотаріальної практики, які мають на меті виявлення характерних помилок та недоліків при вчиненні нотаріусами нотаріальних дій, їх ґрунтовний аналіз, визначення шляхів для їх усунення та недопущення в подальшому, дають змогу виявити неврегульовані законодавством спірні питання, колізії норм права під час застосування їх у нотаріальній практиці, однак за значенням та юридичною силою схожі на огляди та узагальнення судової практики.

Правові позиції Конституційного Суду України є джерелами сімейного права, які можуть бути застосовані під час вирішення сімейних справ та справ, які віднесені до компетенції Конституційного Суду України, поряд із іншими джерелами сімейного права.

Джерелами сімейного права є рішення ЄСПЛ з питань захисту прав дітей, що народжені не у шлюбі; забезпечення права на спілкування: між дітьми (братами і сестрами), на спілкування біологічних батьків із усиновленою дитиною, право батька на спілкування з дітьми; визначення місця проживання дитини; визначення походження дитини та захисту прав потенційних батьків; з питань забезпечення захисту прав батьків та дітей під час оспорювання батьківства; забезпечення збереження сім'ї; захисту прав матері щодо виховання дітей, незалежно від її релігійних переконань; захисту прав людини під час укладення шлюбу; захисту права подружжя на використання репродуктивних технологій для забезпечення права на материнство, батьківство; захисту права на розірвання шлюбу; забезпечення права особи на вибір імені, прізвища або по батькові. Зазначені рішення ЄСПЛ є джерелом права в Україні, повинні застосовуватись судами під час вирішення аналогічних сімейних спорів нарівні із правовими позиціями ВС (однак перші мають пріоритет), а рішення ЄСПЛ, прийняті щодо України, є обов'язковими, в тому числі в частині внесення змін до законодавства України та практики його застосування, адміністративної практики, тобто застосовуються як підстава для правотворчої діяльності відповідних органів державної влади.

9. Обґрунтовано напрями удосконалення національного законодавства у досліджуваній сфері, зокрема запропоновано внести такі зміни до СК України:

1. Викласти частину 2 статті 10 у такій редакції:

«2. Якщо до регулювання сімейних відносин неможливо застосувати аналогію закону, вони регулюються відповідно до загальноєвропейських принципів і норм міжнародного права, а також загальних засад сімейного законодавства (аналогія права)».

2. Викласти статтю 11 у такій редакції:

«Стаття 11. Застосування звичаїв при вирішенні судом сімейних спорів, застосуванні сімейного законодавства органами державної влади, місцевого самоврядування.

1. При вирішенні сімейного спору суд за заявою зацікавленої сторони може врахувати місцевий звичай, звичай національної меншини, до якої належать сторони або одна із них, релігійний звичай, якщо сторони або одна із сторін відноситься до певної релігійної організації, звичай українського народу, якщо сторони або одна із сторін є українцями, або загальноєвропейський звичай, якщо відповідні звичаї не суперечать вимогам цього Кодексу, інших законів та моральним засадам суспільства.

2. При вирішенні сімейних спорів з правовідносин, які виникають із сімейних договорів, в тому числі шлюбного договору, суд може застосувати звичай ділового обороту.

3. При вирішенні сімейних спорів за участю іноземних громадян, суд може застосувати звичай іноземної держави, якщо відповідні звичаї не суперечать вимогам цього Кодексу, інших законів та моральним засадам суспільства.

4. Органи опіки та піклування, інші органи державної влади, місцевого самоврядування можуть застосувати звичаї, передбачені ч. ч. 1–3 цієї статті, до правовідносин за їх участю, якщо вони не врегульовані іншими актами сімейного законодавства».

3. Доповнити статтею 11-1 такого змісту:

«Стаття 11-1. Застосування правової доктрини при вирішенні судом сімейних спорів, застосуванні сімейного законодавства органами публічної влади.

1. При вирішенні судом сімейного спору, суд може застосувати положення правової доктрини у випадках, якщо певні сімейні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими нормативно-правовими актами або домовленістю (договором) сторін, або таке врегулювання є суперечливим, на підставі складеного експертом з питань права висновку в порядку, що передбачений Цивільним процесуальним кодексом України або на підставі наукових праць (монографій, дисертацій, науково-практичних коментарів, наукових статей) визнаних науковців у сфері сімейного права.

2. Органи державної влади, місцевого самоврядування в разі неоднозначного врегулювання сімейних відносин актами сімейного законодавства, труднощів у його застосуванні можуть використати положення наукової експертизи з питань права, підготовленої відповідною науковою установою, уповноваженою на здійснення відповідних експертиз».

4. Викласти статтю 13 в такій редакції:

«Стаття 13. Міжнародні договори України.

1. Частиною національного сімейного законодавства України є міжнародні договори, що регулюють сімейні відносини, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

2. Якщо в міжнародному договорі України, укладеному в установленому порядку, містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом сімейного законодавства, застосовуються правила відповідного міжнародного договору України.

3. Загальновизнані принципи і норми міжнародного права, викладені в актах та документах міжнародних організацій, учасником яких є Україна, є джерелами сімейного права і можуть бути застосовані судом при вирішенні сімейних спорів у порядку, що передбачений ст. 10 цього Кодексу».

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Одноосібна та колективні монографії:

1. Ватрас В. А. Джерела сімейного права: проблеми теорії та практики : монографія. Хмельницький : Видавництво ТОВ «Поліграфіст-3», 2020. 824 с.

2. Ватрас В. А. Право Європейського Союзу та сімейне право України: напрями впливу. *Цивільне законодавство України в контексті розвитку європейського приватного права* : монографія / Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, Н. Л. Бондаренко-Зелінська, В. А. Ватрас [та інші] ; за заг. ред. Ю. В. Білоусова. К. : Ред. журн. «Право України», 2013. С. 49–91.

3. Ватрас В. А. Міжнародні договори України як джерела сімейного права: поняття, сутність, природа, види та особливості застосування. *Актуальні питання правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин у контексті приведення законодавства України до європейських стандартів* : монографія / М. В. Бориславська, В. А. Ватрас, С. Д. Гринько [та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гринько. Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2016. С. 52–69.

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях:

4. Ватрас В. А. Поняття «сім'я» у сімейному праві України. *Форум права*. 2009. № 1. С. 83–91. URL : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2009-1/09vvaspu.pdf>.

5. Ватрас В. А. До питання про законодавче закріплення поняття «сім'я». *Держава і право* : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. 2009. Випуск 44. С. 327–332.

6. Ватрас В. А. Правова характеристика джерел сімейного права, які регламентують поняття «члени сім'ї» та «сім'я». *Університетські наукові записки*. 2009. № 4. С. 39–43.

7. Ватрас В. А. Визнання практики Європейського суду з прав людини джерелом сімейного права. *Приватне право і підприємництво* : збірник наукових праць. Вип. 10, 2011 р. / Редкол. : Крупчан О. Д. (гол. ред.) та ін. К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України, 2011. С. 185–188.

8. Ватрас В. А. Цивільні кодекси як джерела сімейного права України та Франції: порівняльно-правовий аспект. *Приватне право і підприємництво* : збірник наукових праць. Вип. 11, 2012 р. / Редкол. : Крупчан О. Д. (гол. ред.) та ін. К. :

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України, 2012. С. 170–174.

9. Ватрас В. А. Регламент РИМ III як важливий крок у формуванні єдиного європейського сімейного права. *Приватне право і підприємництво* : збірник наукових праць. Вип. 12, 2013 р. / Редкол. : Крупчан О. Д. (гол. ред.) та ін. К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України, 2013. С. 189–193.

10. Ватрас В. А. Особливості системи джерел приватного права Європейського Союзу. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1 (45). С. 94–100.

11. Ватрас В. А. Проблеми та перспективи кодифікації міжнародного сімейного права України. *Приватне право і підприємництво* : збірник наукових праць. Вип. 13, 2014 р. / Редкол. : Крупчан О. Д. (гол. ред.) та ін. К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України, 2014. С. 182–186.

12. Ватрас В. А. Місце міжнародних договорів України в системі джерел сімейного права. *Приватне право і підприємництво* : збірник наукових праць. Вип. 14, 2015 р. / Редкол. : Крупчан О. Д. (гол. ред.) та ін. К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України, 2015. С. 164–168.

13. Ватрас В. А. Загальновизнані принципи і норми міжнародного права як джерела публічного та приватного права. *Приватне право і підприємництво* : збірник наукових праць. Вип. 15, 2016 р. / Редкол. : Крупчан О. Д. (гол. ред.) та ін. К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України, 2016. С. 162–166.

14. Ватрас В. А. Кодифікація новітнього сімейного законодавства: історія та сучасний стан. *Університетські наукові записки*. 2016. № 2 (58). С. 35–47.

15. Ватрас В. А. До питання про визначення поняття «джерела сімейного права» у теорії сімейного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2019. Випуск 57. Том 1. С. 66–70.

16. Ватрас В. А. Зміст та види джерел сімейного права, що діяло на Українських землях, що входили до складу Австро-Угорської Імперії. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. Випуск 3 (19). С. 91–97.

17. Ватрас В. А. Зміст та види джерел сімейного права, що діяло на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 3. С. 83–86. URL : http://www.pap.in.ua/3_2019/21.pdf.

18. Ватрас В. А. Правові висновки Верховного Суду щодо застосування норм сімейного права як джерела сімейного права України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*: Збірник наукових статей. Випуск 49. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2019. С. 109–121.

19. Ватрас В. А. До питання про договір як джерело сімейного права України та інших держав. *Університетські наукові записки*. 2019. № 3 (71). С. 108–119.

20. Ватрас В. А. До питання про критерії класифікації джерел сімейного права. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4 (20). С. 159–163.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав:

21. Ватрас В. А. Види та особливості джерел сімейного права українських держав, які існували з 1917 по 1991 роки. *Eurasian Academic Research Journal*. 2019. № 4 (34). С. 26–35.

22. Ватрас В. А. Види та особливості джерел сімейного права, що діяло на українських землях, що входили до складу Російської Імперії. *Eurasian Academic Research Journal*. 2019. № 5 (35). С. 21–30.

23. Ватрас В. А. К вопросу о признаках источников семейного права. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2019. № 5. Том 2. С. 86–89.

24. Ватрас В. А. К вопросу об обычае как источнике семейного права. *Legea si Viata*. 2019. Decembrie. С. 16–19.

25. Ватрас В. А. Римское гражданское право как источник семейного права, действовавшего на украинских землях периода античности и раннего средневековья. *Право.Бу*. 2020. № 2 (64). С. 22–27.

26. Ватрас В. А. К вопросу о месте правовой доктрины в системе источников семейного права. *Legea si Viata*. 2020. Februarie. С. 29–33.

27. Ватрас В. А. До питання про релігійні норми як джерела сімейного права. *Visegrad Journal for Human Rigths*. 2020. № 3 (volume 1). С. 41–47.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію дисертації:

28. Ватрас В. А. Рішення Конституційного Суду України по справі про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї» як джерело сімейного права. *Актуальні проблеми юридичної науки* : збірник тез Міжнародної наукової конференції «Восьмі осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 13–14 листопада 2009 року) : у 4-х частинах. Частина третя : Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний, господарський та адміністративний процес». Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2009. С. 45–47.

29. Ватрас В. А. Окремі аспекти регулювання сімейних відносин Конституцією України. *Актуальні проблеми юридичної науки* : збірник тез міжнародної наукової конференції «Дев'яті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 12–13 листопада 2010 року) : у 4-х частинах. Частина третя: Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний, господарський та адміністративний процес». Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2010. С. 38–40.

30. Ватрас В. А. Окремі питання усиновлення в практиці Європейського суду з прав людини. *Пан'європейська кодифікація приватного права та її вплив на кодифікацію цивільного законодавства України* (м. Хмельницький, 19 листопада 2010 року) : збірник матеріалів науково-практичного круглого столу. К. : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2010. С. 97–100.

31. Ватрас В. А. Цивільний кодекс України як джерело сімейного права. *Актуальні проблеми юридичної науки* : збірник тез Міжнародної наукової конференції «Десяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 18–19 листопада 2011 року) : у 4-х частинах. Частина третя. Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2011. С. 45–48.

32. Ватрас В. А. Становлення сімейного законодавства України: історичний огляд джерел права. *Актуальні проблеми юридичної науки* : збірник тез Міжнародної наукової «Одинадцяті юридичні читання» (м. Хмельницький, 23–24 листопада 2012 року) : у 4-х частинах. Частина третя. Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2012. С. 35–37.

33. Ватрас В. А. Правова характеристика джерел сімейного права ЄС про заборону дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації. *Вплив права та закону на сучасний розвиток суспільства* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 27–28 грудня 2012 р. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2012. С. 57–59.

34. Ватрас В. А. Джерела сімейно-правового регулювання застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні. *Проблеми та шляхи вдосконалення правового регулювання відносин щодо застосування допоміжних репродуктивних технологій* : збірник тез Круглого столу (м. Хмельницький, 15 березня 2013 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. С. 18–24.

35. Ватрас В. А. Французький цивільний кодекс як джерело сімейного права. *Актуальні проблеми юридичної науки* : збірник тез Міжнародної наукової «Дванадцяті юридичні читання» (м. Хмельницький, 8–9 листопада 2013 року) : у 4-х частинах. Частина друга. Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2013. С. 19–21.

36. Ватрас В. А. Загальновизнані принципи і норми міжнародного права в системі джерел сімейного права. *Актуальні проблеми юридичної науки*: збірник тез Міжнародної конференції «П'ятнадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 21–22 жовтня 2016р.) : [у 2-х частинах]. Частина перша. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2016. С. 92–94.

37. Ватрас В. А. Сімейний кодекс як основа кодифікації сімейного законодавства України. *Актуальні проблеми здійснення та захисту сімейних прав* : збірник наук. пр. за матеріалами Круглого столу (м. Хмельницький, 30 травня 2016 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2016. С. 12–16.

38. Ватрас В. А. Вплив права ЄС на вдосконалення регулювання сімейних відносин в Україні. *Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС*: матеріали Міжнародного науково-практичного круглого столу, 06 червня 2017 р., м. Київ / за ред. проф. Р. С. Мельника, відп. ред. к.ю.н. Л. Ю. Малюга. Єреван: Видавництво Eurasian Social Science Asociacion, 2017. С. 18–21.

39. Ватрас В. А. Право на недоторканність сімейного життя в практиці конституційного суду України. *Конституційні цінності: правова природа та практика реалізації* : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Конституційні цінності : правова природа та практика реалізації» (м. Хмельницький, 17 травня 2019 р.). [у 2-х част.]. Частина 1. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2019. С. 99–101.

40. Ватрас В. А. До питання про нетрадиційні джерела сімейного права: правові позиції Конституційного Суду України, Верховного Суду, правова доктрина, сімейно-правовий договір. *Актуальні проблеми юридичної науки*: збірник

тез Міжнародної конференції «Вісімнадцяті юридичні читання» (м. Хмельницький, 25 жовтня 2019 р.). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2019. С. 248–251.

41. Ватрас В. А. До питання про визначення системи джерел сімейного права. *Цивільне право України : нові виклики і перспективи розвитку* : матеріали XVIII міжн. наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці з дня народження д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслової (Харків, 28 лют. 2020 р.). Харків : Право, 2020. С. 420–423.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

42. Ватрас В. А. Розділ 5. Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / За ред. Є. О. Харитонова. Х. : ТОВ «Одісей», 2008. С. 475–497.

43. Ватрас В. А. Глава 8 розділу 3. Правознавство : навч. посібник. / В. М. Олуйко, Р. І. Кондратьєв, Р. О. Стефанчук та ін.; за ред. Р. І. Кондратьєва. К. : Вид. дім «Ін Юре», 2008. С. 319–340.

44. Ватрас В. А. Параграфи 1, 3–12 глави 6; параграф 1 глави 11; параграфи 2, 3 глави 12; параграф 4 глави 15. Цивільне право України : навч. посібник / [Ю. В. Білоусов, В. А. Ватрас, С. Д. Гринько, В. І. Нагнибіда та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2009. С. 213–215; 218–234; 331–332; 397–402; 475–478.

45. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 1 / Уклад. : Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько, В. А. Ватрас та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. К. : Правова єдність, 2009. 1168 с.

46. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 2 / Уклад. : Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько, В. А. Ватрас та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. К. : Правова єдність, 2009. 1240 с.

47. Ватрас В. А. Розділ 5 Загальної описової частини. Розділ 1 п. 1.8., 1.9., Розділ 5, Розділ 6, п. 6.4.–6.6. Науково-практичний класифікатор цивільного законодавства: наук.-практ. посіб. / [Копиленко О. Л. та ін.] ; за ред. акад. Нац. акад. прав. наук України О. В. Зайчука ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. К. : Юрінком Інтер, 2013. С. 36–40; 145–148; 220–236; 280–311.

48. Ватрас В. А. Особливості захисту окремих сімейних прав Європейським судом з прав людини. *Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав* : збірник наукових праць / НАПрН України, НДІ приват. права і підприємництва ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України В. В. Луця. К. : Ред. журн. «Право України», 2013. С. 112–116.

49. Ватрас В. А. Німецький цивільний кодекс як джерело сімейного права Європи. *Удосконалення механізмів захисту цивільних прав в умовах реформування цивільного законодавства в європейських країнах* : збірник наукових праць / НАПрН України, НДІ приват. права і підприємництва; за заг. ред. акад. НАПрН України О. Д. Крупчана, канд. юрид. наук. Ю. В. Білоусова. К. : Ред. журн. «Право України», 2013. С. 111–118.

50. Ватрас В. А. Перспективи модернізації сімейного законодавства України в контексті європейської та євразійської стратегій України. *Модернізація правових засад європейської та євразійської інтеграційних стратегій України* : збірник наукових праць. за заг. ред. В. І. Короля. К. : Науково-дослідний інститут

приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України, 2014. С. 133–155.

51. Ватрас В. А. Цивільні кодекси як акти сімейного законодавства України та країн ЄС та їх роль в правовому забезпеченні інтересів особи в умовах реалізації інтеграційної політики України. *Правове забезпечення інтересів фізичних та юридичних осіб в умовах реалізації інтеграційної політики України* : збірник наукових праць / За заг. ред. В. І. Короля. К. : НДІ приватного права і підприємництва імені Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, 2015. С. 204–223.

52. Ватрас В. А. Проблеми застосування міжнародних договорів України у сімейних відносинах. *Проблеми модернізації приватного права в умовах євроінтеграції* : збірник наукових праць. за заг. ред. Ю. В. Білоусова ; НДІ приватного права і підприємництва імені Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України ; Хмельницький університет управління та права. Хмельницький : ФОП Мельник А. А. 2015. С. 182–187.

53. Ватрас В. А. Кваліфікаційний (адвокатський) іспит : навчальний посібник для осіб, які виявили бажання стати адвокатом: у 17 кн. Кн. 12 : Сімейне право. За наук. ред. О. Д. Святоцького та ін. К. : Ін Юре, 2017. 144 с.

54. Збірник цивільного законодавства. Загальна частина. Том 1 (I). / [упоряд. : Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.] ; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К. : АртЕк, 2018. 729 с.

55. Збірник цивільного законодавства. Загальна частина. Том 1 (II). / [упоряд. : Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.] ; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К. : АртЕк, 2018. 757 с.

56. Збірник цивільного законодавства. Загальна частина. Том 1 (III). / [упоряд. : Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.] ; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К. : АртЕк, 2018. 777 с.

57. Збірник цивільного законодавства. Загальна частина. Том 1 (IV). / [упоряд. : Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.] ; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К. : АртЕк, 2018. 551 с.

58. Збірник цивільного законодавства. Особлива частина. Суміжні інститути. Том 2 (I). / [упоряд. : Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.] ; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К. : АртЕк, 2018. 713 с.

59. Збірник цивільного законодавства. Особлива частина. Суміжні інститути. Том 2 (II). / [упоряд. : Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.] ; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К. : АртЕк, 2018. 645 с.

60. Збірник цивільного законодавства. Особлива частина. Суміжні інститути. Том 2 (III). / [упоряд. : Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.] ; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К. : АртЕк, 2018. 554 с.

61. Збірник цивільного законодавства. Особлива частина. Суміжні інститути. Том 2 (IV). / [упоряд. : Р. О. Стефанчук, Ю. В. Білоусов, О. М. Слободян та ін.] ; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К. : АртЕк, 2018. 577 с.

62. Ватрас В. А. Участь старости у сімейних правовідносинах. Настільна книга старости об'єднаної територіальної громади : навч. посібник. Хмельницький, 2018. С. 191–201.

63. Ватрас В. А. Глава 12 (крім ст. 123). Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України. За заг. ред. Т. В. Боднар, О. В. Дзери. К. : Юрінком Інтер, 2020. С. 190–220.

АНОТАЦІЯ

Ватрас В. А. Джерела сімейного права. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». – Західноукраїнський національний університет, Тернопіль, 2020.

Дисертація є самостійною завершеною науковою роботою, яка присвячена дослідженню теоретико-правових та прикладних проблем джерел сімейного права. Виявлено найбільш дискусійні проблеми, що виникають у досліджуваній сфері та запропоновано конкретні шляхи їх вирішення з метою вдосконалення чинного законодавства і практики його застосування.

У роботі досліджено поняття джерел сімейного права у теорії права та доктрині сімейного права, загальні та спеціальні ознаки джерел сімейного права, система джерел сімейного права, розкрито види джерел сімейного права за різними критеріями, генезис джерел сімейного права на українських землях, аргументовано використання синергетичного та інших методів при дослідженні правової природи джерел сімейного права.

Розглянуто поняття, правову природу та види нормативно-правових актів, проаналізовано особливості закону, підзаконного нормативно-правового акта, конституції, Цивільного та Сімейного кодексів як джерел сімейного права, інших джерел, які містять державно-правові приписи: загальні засади регулювання сімейних відносин, інші принципи сімейного права, загальновизнані принципи та норми міжнародного права, міжнародні договори, правові акти Європейського Союзу.

Особливу увагу присвячено дослідженню особливостей джерел сімейного права, які містять соціально-правові приписи, – правовий звичай, релігійні норми і договори у сімейному праві.

Проаналізовано особливості джерел сімейного права, які містять правові позиції, такі як правова доктрина, правовий прецедент, правові позиції Конституційного Суду України та Верховного Суду, практика Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: джерело сімейного права; державно-правовий припис; соціально-правовий припис; правова позиція; правовий прецедент; сімейні відносини.

АННОТАЦИЯ

Ватрас В. А. Источники семейного права. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.03 «Гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право». – Западноукраинский национальный университет. Тернополь, 2020.

Диссертация является самостоятельной завершённой научной работой, посвящённой исследованию теоретико-правовых и прикладных проблем источников семейного права. Выявлены наиболее дискуссионные проблемы, возникающие в исследуемой сфере и предложены конкретные пути их решения с

целью совершенствования действующего законодательства и практики его применения.

В работе исследовано понятие источников семейного права в теории права и доктрине семейного права, общие и специальные признаки источников семейного права, система источников семейного права, раскрыты виды источников семейного права по различным критериям, генезис источников семейного права на украинских землях, аргументировано использование синергетического и других методов при исследовании правовой природы источников семейного права.

Рассмотрены понятие, правовая природа и виды нормативно-правовых актов, проанализированы особенности закона, подзаконного нормативно-правового акта, конституции, Гражданского и Семейного кодексов как источников семейного права, других источников, содержащих государственно-правовые предписания, таких как общие принципы регулирования семейных отношений, другие принципы семейного права, общепризнанные принципы и нормы международного права, международные договоры, правовые акты Европейского Союза.

Особое внимание посвящено исследованию особенностей источников семейного права, содержащих социально-правовые предписания, такие как правовой обычай, религиозные нормы и договоры в семейном праве.

Проанализированы особенности источников семейного права, содержащих правовые позиции, такие как правовая доктрина, правовой прецедент, правовые позиции Конституционного Суда Украины и Верховного Суда, практика Европейского суда по правам человека.

Ключевые слова: источник семейного права; государственно-правовое предписание; социально-правовое предписание; правовая позиция; правовой прецедент; семейные отношения.

SUMMARY

Vatras V. Sources of Family Law. – Manuscript.

Thesis for a degree of the Doctor of Law, specialty 12.00.03 «Civil Law and Civil Process; Family Law; Private International Law». – West Ukrainian National University, Ternopil, 2020.

The investigation of the thesis is a qualification scientific paper. For the first time in the Ukrainian doctrine of private law it has been developed general theoretic provisions on liberalization of sources of Family Law in the conditions of contemporary legal understanding and European integration processes of Ukraine aimed at ensuring an effective mechanism of legal regulation of family relations and strengthening the family as a social institution and as a union of specific persons.

The paper explores the concept of sources of family law in the theory of law and the doctrine of family law as well as general and special features of sources of family law, and system of sources of family law. It reveals types of sources of family law according to different criteria, genesis of sources of family law in Ukraine and gives reasons for the use of synergistic and other methods in the study of the legal nature of sources of family law.

The concepts, legal nature and types of normative legal acts have been considered. It has also been analyzed the peculiarities of a law, bylaw, Constitution, Civil and Family Codes as sources of Family Law and other sources containing state legal regulations, in particular, general principles of regulation of family relations, other principles of Family

Law, generally recognized principles and norms of International Law, international treaties, legal acts of the European Union.

It has been determined that the generally recognized norms of International Law are an independent source of Family Law, which is contained in the relevant legal documents of international organizations, the participants of which are the vast majority of countries in the world or in a certain region, and the generally recognized principles of International Law, i.e. the principles formulated within the relevant international documents concluded by the vast majority of countries in the world or in a certain region.

Particular attention is paid to the study of the peculiarities of Family Law sources, which contain socio-legal prescriptions, such as legal custom, religious norms and contracts in Family Law.

It has been determined that the legal custom belongs to the traditional sources of Ukrainian Family Law. For a long time the legal custom (along with legal and religious norms) has been the main source of the Family Law and at the present stage it can be applied by courts or other law enforcement bodies as well as by citizens as members of the relevant ethnic or other social group in cases where it does not contradict the acts of Family Law and moral principles of society.

It has been established that religious norms can be applied as customary norms by the court and other public authorities as an auxiliary source of Family Law. On the other hand, they are used as social norms voluntarily by representatives of relevant religious creeds (in particular, in areas that are not covered by legal regulation, such as relations of the marriage ceremony (or annulment of the marriage), christening ceremony, relations between godfathers and the christened children). It has been analyzed the peculiarities of sources of Family Law that contain such legal positions as a legal doctrine, a legal precedent, legal positions of the Constitutional Court of Ukraine and the Supreme Court, practice of the European Court of Human Rights.

It has been proposed to provide for the limits of application of legal doctrine in judicial proceedings and law enforcement activities, determining that it is applied by the court in case certain family relations are not regulated by the Family Code of Ukraine, other normative legal acts or agreement (contract) of the parties or if such settlement is contradictory. The relevant legal doctrine may be contained in the conclusion of legal expertise or in the relevant scientific papers of recognized scientists in the field of Family Law.

The foreign experience of applying legal precedents and a legal doctrine on this issue has been analyzed. It has also made a conclusion that the sources of Family Law are the decisions of the European Court of Human Rights concerning protection of the rights of children born out of wedlock, ensuring the right to communicate between siblings, to communicate with biological parents with an adopted child, the right of the father to communicate with children, etc.

Keywords: source of Family Law, state and legal prescription, socio-legal prescription, legal position, legal precedent, family relationships.

Підписано до друку 28.12.2020 р.
Формат 60x90/16. Гарнітура Times.
Папір офсетний. Друк на дублікаторі.
Умов. друк. арк. 1,9. Обл.-вид. арк. 2,0.
Зам. № А039-20. Тираж 100 прим.

Видавець та виготовлювач
Західноукраїнський національний університет
вул. Львівська, 11, м. Тернопіль 46009

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23.04.2009 р.*

Видавничо-поліграфічний центр «Університетська думка»
вул. Бережанська, 2, м. Тернопіль 46009
тел. (0352) 47-58-72
E-mail: edition@wunu.edu.ua